

Бистро шумить і грізно б'ється о каміння ріка Стрий, перепливаючи срібною гадюкою в три скрути невеличке гірське село Н. А пониже села четвертий, найкрутіший скрут. Ріка перехопила півперек усю вузьку долину, на якій лежить село. З одного боку берег пологий, рїнь та мізерна левада, з другого — гора так і нависла кам'яними ребрами над рікою, а вода з усею силою б'ється о ті ребра і гризе-гризе їх зо споду, крутиться, а далі втишується, заспокоюється і творить широкий, глибоченний вир. Синіється тут прозора вода, гуляють по ній червонопері клені та швидкі плотиці, палаючи, іскриться сонце та сліпить очі.

Повище вира Стрий розлився широко, зате й мілкий там брід, яким іде й громадська дорога до Н. Хто хоче їхати до села знизу, мусить через той брід. Літом, коли вода мала, то воно й нічого, ледве по колодки засягне, а коням лиш трохи повище колін. Але коли вода велика після дощу, то не дай господи туди пускатися! Не то що вода глибока на броді, але бистра така, рве каміння з-під ніг, котить кам'яні брили з гори і дуже легко може перевернути віз. А в такому разі прощайся з душею! Понесе просто в вир. Правда, перед виром стоїть скісно поперек усеї ріки ряд великого каміння: немов здоровенні барани гуськом, через воду йдучи, полягали та й закаменіли, а об їх хребти гнівно б'ється хвиля та вкриває їх величезними шапками білої піни. Але в повінь того каміння не видно, тільки страшенний шум і клекіт дає знати, де воно лежить, а як вода ще більша, то вже без шуму котиться поверх нього, тільки один однопільний водяний вал, а пониже така ж водяна долина з гребенем піни означають те місце, немов поріг при вході в бездонний вир.

Одного прекрасного літнього дня високо вже підбилося сонце над тісною Н-ською долиною; високі гори довкола, покриті чорним смерековим лісом, немов дрімали на спеці, дихаючи гарячим смоляним запахом. Село оддалік тонуло в якійсь синій памороці. Від ріки тягло свіжим духом, холодною водяною парою. На верхах гір, лисих та ясно-зелених, пестрим рядом порозкидалися турми овець; тужливо і протяжно лилися звуки вівчарської трембіти, лунаючи від верха до верха. З темної лісової гушавини на той звук відкликається інший різкий голос

— то ріг скотаря, а в перестанках мов тонесенька струна десь глибоко під землею ледве чутно задзвенить — то металевий дзвоник на шії у корови, що десь у лісі на плаю пасеться. І все те, бачиться, зовсім не перериває великої тиші, не бентежить супокою природи. Тільки Стрий не то шумить, не то журчить принадливо, котячи по камінню свої кришталеві води,— так, бачиться, і просить тебе скупатися в своїх хвилях, освіжитись і набратися нової сили.

Не в якій іншій, а в такій власне цілі йшли до виру два молоді, свіжі й веселі панички в ясних, літніх жакетиках та в солом'яних капелюхах з невеличкими рівними крисами та з широкими трибарвними стяжками, що опоясували трохи не весь наголовач. У старшого за ту стяжку заткнуте було сойчине крило, у молодшого якась немудра, але рідка гірська квітка, трохи чи не той приземистий полонинський будяк, що зветься головатень і вдень розпускає свою білу з великих нев'янучих платків квітку, а на ніч затулює її. У кожного на плечі закинений був рушник, а у старшого, літ коло сімнадцяти парубчака, також гарна блискуча стрільба "лефошівка". Йшли вони звільна, розглядаючись, хоч, очевидно, кождий глядів за чим іншим.

— Що за чудесний вид! — мимоволі скрикнув молодший панич. Він був роком молодший від свого брата, хоч ростом майже зовсім догонив, коли навіть не випередив його. Очі його розбігалися по нешироким, але розкішнім гірським краєвиді, від тих овець, що, немов красими ряднами, накидані були по полонині, аж до синього кришталевого плеса вирового, що лежало перед ними і відбивало в собі і скісними пластами настовбурчені сірі та червоні скелі, і стежечку, що вилася поверх них понад усею кручею, і темний бір, що підіймався ще вище над скелями і по стрімкому склоні гори п'явся та підхапувався чимраз вище, аж під саму полонину.

— Що за чудесний вид,— повторив хлопець по хвилі і широко, з повної груді дихнув пречистим повітрям, насиченим теплою парою, розігрітою в лісі живицею та пахощами цвітів і скошеної десь на лісовій поляні трави. Він, бачилось, бажав усім своїм єством насатися тої краси,

свіжості та живучої сили, якою тут дихала вся природа. Тим часом його брат бігав бистрими синіми очима по рінистій порічині, немов шукав чогось. Нараз став і зупинив брата.

— Пст, пст, стій, не рушайся!

— Що таке? — запитав молодший.

— Кулик, кулик, он там між камінням шниряє!

Він зняв стрільбу, наготовив її до вистрілу і почав підходити пташку. Але кулик, мабуть, не дурень був, бо хоч ніби й не дуже втікав, а так тільки бігав собі, поцвіркуючи та головою потакуючи, але все ховався поза настовбурчене каміння так, що стріляти до нього було ніяк.

— Проклята бестія обережна! — прошептав зі злості панич.

— Та покинь ти його! — заговорив молодший. — Охота тобі тратити набої на таку дробину! От ходи викупаємось, а опісля ліском підемо, та на поляну, та в ярк, то там, певно, щось більшого буде!

Але старший не слухав навіть тої бесіди, а тільки сердито та нетерпливо кивнув на меншого рукою і далі з приложеною до лиця кольбою стрільби слідив за куликом.

— І бог його знає, що то за приємність мордувати таку бідну та нешкідливу пташинку,— говорив тим часом молодший напів до брата, а напів сам до себе. — От каню, яструба, орла, то що іншого, до того я й сам охочий вистрілити. А то кулика! Ні з того пожитку, ні приємності. Мундзю, покинь! Ходи! — крикнув він голосніше, бо брат, слідячи за куликом, досить-таки далеко вниз понад ріку відбіг був від нього. Не знати, чи той крик, чи щось інше сполошило кулика, досить, що нараз він схопився і понад саму воду перелетів на другий бік Стрия.

— І чого ти, гайвороне, кричиш? — обрушився Мундзьо на меншого брата. — Бач, птицю сполошив! А я вже от-от мав вистрілити!

— Овва, велика здобич! І нащо би вона тобі здалася, хоч би й забив?

— А тобі що до того? На те, щоб забити! Коли-бо ти ні,— аби тільки мені на злість зробити! Крикнув та й наполошив.

— Агій на тебе! Ще хто знає, чи я й наполошив, а він уже аж почервонів, так розлютився! Фе, Мундзю, негарно таким бути!

— Мовчи, дурню! — крикнув Мундзьо. — Що то, хто з нас старший, я чи ти? Яким правом ти будеш мене розуму вчити?

— Ну, ну, ну, гамуйся, гамуйся! Я тому не винен, що ти старший і такий дразливий. А ти вже зараз і: дурню! А що якби я взяв та й розсердився на тебе? Бо скажи по правді: який я в тебе дурень? Хоч ти роком старший від мене, але оба ми разом матуру здали, і ся тільки між нами різниця, що я маю п'яту локацію, а ти п'ятнадцяту.

— О, вже мій Тоньо почав на своїх локаціях їздити! — сердито буркнув Мундзьо і відвернувся.

— Ні, ані не думаю їздити, а тільки кажу, що якби я був такий, як ти, то мав би право нагніватися на тебе. Але я не гніваюсь, бо знаю, що ти се так сказав,— спалахнув та й ляпнув!

Мундзьо йшов відвернений, а при остатнім слові брата навіть плюнув і пробуркотів:

— Тьфу! П'ята локація й "ляпнув". Що то за естетичне, що за гарне слово! Ляпнув!

— Ну, то нехай тобі буде: бовтнув!

— Ще краще. Ану, ще як інакше!

— Ет, тобі-бо не догодиш! — напівповажно, а напівжартом сказав молодший. — Коли хочу докладно висловити те, що думаю, то мушу жужити такого слова, яке, на мою думку, найвідповідніше.

— О, певно! І саме найвідповідніше: ляпнув! Ха, ха, ха!

— Ха, ха, ха! — засміявся і собі молодший, рад, що хоч таким способом прогнав хмару з чола старшого брата, з яким хотів у добрій злагоді викупатися і пройтися по лісу поки до обіду.

[Та не відразу роз'яснилося чоло Мундзя. Змалечку він не любив якось молодшого брата. Не знати, чи причина тої відсутності симпатії лежала більш у зовнішніх різницях, чи в незгідності характерів обидвох братів. Обидва хлопці гарні, здорові і вродливі, а проте, споглянувши на них, ніхто не сказав би, що це діти одного батька та одної матері. Старший Едмунд в матір і в старшу сестру вдався: золотоволосий, білий...]

II

[Ед]мунд в матір і в старшу сестру вдався: золотоволосий, білий-білий, з дрібнесенькими пстругlickами на подовгастому лиці, з правильними і такими ніжними та м'якими очертани, мов у панночки. Носик невеличкий, прямий, губи тонкі, чоло високе, але трохи, звужене і немов наперед зігнене, очі ясні, сині-сині, аж сапфірові. З натури прудкий і палкий, вельми спосібний, але зате й вельми розпещений матір'ю і сестрою, котрі його, як найподібнішого до себе в цілій сім'ї, найбільше любили, Едмунд одмалку був правдивим взірцем панича-обивательчука і, чим більше підростав, тим більше вдосконалювався на тій дорозі. Мати, котра цілим серцем прилягла до нього, старалася влити в нього весь

скарб тих шляхетсько-польських понять, поглядів і традицій, котрий сама винесла з свого батьківського дому і зберегла серед тисячних життєвих бур, зберегла серед руїни маєткової, серед пригод повстанського життя, серед недостач і клопотів еміграційного бідкування, серед гарячих диспутів еміграційних, то крайнє демократичних, то завзято, аж до фантастичності, аристократичних еміграційних кружків в Парижі. І зерно її падало на добру ріллю: Мундзьо виростав на правдивого панича з усіма тими манерами, поглядами і вподобами, які ціхують польського панича між усіма паничами на світі. Гордість на свій рід, на своє шляхетство, на свою кров, хоч і таєна перед очима простаків, все-таки була основним звуком в акорді його цілого світогляду; доповнюючим її звуком була тиха, але сильна і в кождім його руху чутлива погорда для всього, що не шляхетське, не благородне, для "гміну" і "хлопської крові". Мати називала се делікатно "дистинкцією" І дуже велику вагу клала на неї, а Едмунд переняв її не стільки розумом і розумінням, скільки нервами; вся суть його натури обрушувалась обридженням, погордою, ненавистю до всього, що бідне, обдерте, нужденне та низьке, що грубе, незручне, незграбне, неделікатне. В парі з тими основними симпатіями і антипатіями йшли й другі, вже вихованням накинені привички та уподобання. Мундзьо одягавсь завсіди старанно і елегантно, з шиком І любив, коли товариші завиділи йому. Він говорив завсіди дочірними словами і стерігся перед чужими і низькородними скомпромітуватись яким-небудь грубим словом, хоч дома, а особливо перед молодшим братом, не раз умів бути й грубіяном. Додати до того правдиво панські уподобання його в їзді верхом, фехтуванні шаблею, танцях і гімнастиці, в полюванні і розговорах о всіх тих речах з подібними до нього паничами — борони боже, з низькородними! Для тих він мав тільки напівпротекціональну, а напівіронічну "благосклонність" — а будемо мати перед собою повну духову фізіономію панича Едмунда Трацького, укінченого ученика сьомої класи гімназії в Перемишлі.

Молодший брат його Антоній — або, як його звичайно звали, Тоньо,— неначе зовсім з іншого дерева яблуко. Ростом, як на свій вік, високий, плечистий і костистий, лицем крихітку смаглявий, з чорним, грубим і, мов

щіть, прямо стирчачим волоссям, з чорними, мов уголь, якими очима, з правильними, але грубими і повними очертami лица і з здоровою краскою на щоках, з великими і сильними руками, немов сотвореними для плуга або для сокири,— походив на якусь гарну хлопську дитину, прийнятую панством Трацькими на виховок. Тільки високе, широке і блискуче чоло, очі, ніс, і уста, великі, з товстими, хоч і дуже гарно викроєними губами, були мов скопійовані з батька.

А вже натурою, темпераментом, уподобами своїми Тоньо не вдався ні в кого з сім'ї. Відмалку повільний, флегматичний і склонний до задуми, недбалий на поверховий вигляд, він був правдивим хрестом для матері, котра ніяк не могла йому вщепити в голову своїх правил чемності і дистинкції. Не знати, чи задля вічних наган та сварок матері, чи з якої вродженої симпатії, він найрадше любив пересиджувати в кухні, слухати гомону і жартів слуг, бавитися з простими сільськими дітьми в їх прості, а не раз і зовсім з погляду пані Трацької неприличні забави. Тільки в такому товаристві він оживлювався, гомонів і бігав; в покоях ставався мовчазливий, неповертливий, незграбний, або, як говорила мати, зовсім дикий. З часом однак ж удалось матері його трохи обтесати і освоїти — головню причинивсь до того вплив старшої сестри, котру Тоньо дуже любив, — але зробити з нього панича на взір Едмунда мати таки не здужала. Протівно, в школі він дружив з біднотою, а уникав товариства обивательських синів; гроші, які діставав від батька, повертав не на краватки, манжети, запинки та інші того роду цяцьки, а на допомогу своїх бідних товаришів та на книжки, котрих за кілька літ у нього назбиралась повна шафа. Батько наняв для них у одного латинського каноніка дві комнатки, осібно для кожного,— і ті комнатки швидко прийняли фізіономії, зовсім не подібні до себе, а характеризуючі вповні різницю духових фізіономій обох братів. Едмундова комнатка, чистенька і елегантна, мов салоник, з великим дзеркалом на стіні і з гарними меблями, випозиченими у хазяїна за невеличкою місячною доплатою; в головах над ліжком висіла мисливська трубка, гарно роблений ріжок до пороку, а понад тим розіп'ята на дощечці і засушена красоворонка, застрілена самим молодим властивцем. Праворуч над ліжком на стіні висіла стрільба — маленький, а коштовний револьвер і райтпайч. На

стінах пишались фотографії батька й матері і самого Едмунда,— фотографії цілого класу своїх товаришів він не хотів туди вішати і навіть купити не хотів. Зато Тоньова комнатка убрана була зовсім простенько, хоч і вигідно. Крім ліжка, шафи з книжками і другої з одінням, не було в ній нічого, лиш великий дубовий стіл на середині з поставленими довкола нього восьми чи десяти простими кріслами. Тоньо з своєї комнати зробив читальню для своїх товаришів, куди в вільні години сходилася купка учеників, чи то користати з Тоньової бібліотечки, чи так-таки вчитися спільно. Особливо зимою багато бідніших учеників користало з щирих запросин Тоня; учитись, писати або читати в теплій, гарній комнатці було далеко приємніше і корисніше, ніж в тих нужденних тісних та душних норах, повних не раз диму, дітей і ремісницького стуку, в котрих мусили жити бідні ученики. То й само собою розуміється, що Тоньова комната не могла бути така чистенька, як Мундзьова: поміст заболотяний та мокрий, по кутах напльовано та понакидувано недокурків сигар, огризків овочів, ліжко пом'яте, бо й на ньому не раз сиділи ті, що не мали місця при столі, а на столі в неладі накидані книжки, папери та пір'я. Едмунд, проходячи через Тоньову комнату до своєї, звичайно тільки кривився та тайком спльовував; зразу він сварився на брата, жалівсь хазяїнові, але, коли все те нічого не допомогло, махнув рукою. Часом тільки він заходив туди, щоб попросити кого-небудь з братових гостей — зробити йому задачу або показати розв'язку якої-небудь математичної формули,— та й то, одержавши, чого йому було треба, зараз уходив до своєї комнати, куди нікого не впускав, крім кількох своїх спеціальних приятелів-обивательчуків.

Оба брати ходили до одного класу. Зразу Едмунд ішов звичайно першим в класі, бо був і спосібніший, і більше розвитий від брата. Але вже від четвертого гімназiального діло змінилося. Едмунда почали заніматися інші речі, книжка чим раз більше надоїла йому, він почав занедбуватись. Натомість Тоньо аж тепер засмакував в науці: експериментальна фізика, наука природнича — от що заняло його найбільше. Він почав з запалом братися до науки і перегнав брата, котрий зійшов аж на десятую локацію. В вищій гімназії діло пішло ще далі тою самою дорогою. Тоньо держався між першими, Едмунд ледве-ледве

перелазив з класу до класу. Замилування до природи поклало незгладиму печать на всю Тоньову вдачу, тим більше, що скріплювалося вродженим його нахилом до задуми і тихої обсервації, його флегматичним спокоєм і спосібністю хоч туго, але зате тривко, на довгі часи принімати вражіння зовнішнього світу. Оце замилування проявлялось і в усіх його уподобах. Від весни до пізньої осені він найлюбіше бродив по лісах та полях, збирав рослини та комахи, ловив мотилі та мухи, далі від своїх товаришів, селянських дітей, навчився ловити руками рибу і раки, шукати і розпізнавати гриби. Від тої пори закинув збирання комах та непригідної хопти, а таскав додому гриби та раки, на велику радість куховарки. Едмунд сміявся з тих чисто хлопських братових уподобань, але Тоньо походив в тім згляді на грубошкірого звіра, котрого не проймеш батогом: сміх брата зовсім не вражав, а, противно, розвеселявав його, і він починав і сам добродушно сміятися, немов се не про нього річ.

Але любов до природи оживила і порушила в Тоньовій душі ще одну живу струну — поезію. Він, переставши ловити та настромлювати на шпильки комах та метеликів, переставши засушувати цвіти, любив не раз цілими годинами лежати на високих берегах Сяну серед цвітів і придивлятися безконечному рухові та життю в природі, вслухуватися в її безконечну, а так гармонійну пісню. В таких хвилях йому здавалося, що вся його істота, всіми порами насисається якимсь чудовим блиском, таємними а чаруючими звуками і що ті блиски та звуки не гинуть в нім, не розпливаються, а живуть, носяться в крові, бігають по нервах, немов якісь самостійні, живі і свідущі істоти, що все нутро його заселене ними, що весь він ясніє в темноті, дзвенить серед тиші. І почав він якимись іншими, оновленими очима глядіти довкола себе, на своїх товаришів і на всіх людей, в хлоп'ячому серці почали накльовуватись якісь несупокійні мрії, якісь неясні питання та сумніви. З гарячковою жадобою кинувся він читати книжки; читав, що попадалось йому в руки, без розбору і ладу, починаючи Шекспіром, а кінчаючи Еженом Сю. Але ніде не находив вдоволення, чи, радше сказати, ніщо з прочитаного не западало йому доволі глибоко в душу. Аж случайно попавший в його руки перший том поезій Ніколая Ленау на довший час притяг, причарував його до себе.

Наскрізь оригінальна вдача сього геніального поета, його глибоке
понімання природи як живої частини власного я, а радше понімання
власного я, тонучого в природі, живучого в ній і з нею, близько,
нерозривно, та безмірна повня життя напівсонного, а напівдійсного, яка
видніється в природі крізь ту поезію, мов через чародійську,
всеоживляючу призму,— все те глибоко вразило чутку душу молодого
хлопця, і то тим дужче, бо застало в ній вже готову любов до природи і
чималий запас живої обсервації. Все те, що він підглянув і підслухав,
лежачи годинами серед цвітучої луки або над берегом Сяну під
палаючим промінням сонця або під легким літнім дощиком, чи то
блукаючи по лісах,— усе те відживало перед ним, прояснювалось якимсь
новим світлом і обливалось несказанно чаруючим сяєвом під впливом
Ленаувої поезії. Задля того він і не читав тої книжки нараз, а брав щодня
одну або дві поезійки і перечитував їх кілька разів, так що, звичайно,
вони цілком оставались в його пам'яті,— і опісля вже певно кілька день
раз у раз був під їх впливом; строфи поезії були для нього немов
дзвіночками, що, раз задзвенівши, викликали безконечні ряди
виображень, котрі проносились вихром, зливались, комбінувались і
наповнювали душу якимись несказаними солодощами, якоюсь тугою і
резигнацією, котрої цілей і причин і дослідити годі. Але поезія Ленау, то
не сонний романтизм; є в ній доволі й різких, мужеських нот, що не дають
чоловікові забутись і розплистись в мряці сонних мар. І на Тоня ті різкі
ноти впливали освіжаючо і не дозволяли йому забутись і замрітись, не
присипляли в його душі будячихся важких та пекучих сумнівів о людськім
житті, знанні і віруванні, до котрих, хоч і невеличкий, та несмілий привід
давала гімназична наука і розмова з найспосібнішими та найбільше
мислячими товаришами. І от почав він під тими впливами пробувати й
власної сили на полі поезії. Зразу хапався перекладувати на польське
деякі улюблені твори улюбленого поета, але швидко побачив, що якраз
ті найхарактерніші його ліричні твори майже непереводимі,— так тісно і
нерозривно зв'язані з духом німецької мови. Покинув переклади і почав
тайком від усіх товаришів складати свої власні думи та виображення в
віршову форму. Його думлива, флегматична натура не дала йому впасти
в ту западню, в яку впадає найбільша часть початкуючих поетів-
гімназистів, в западню многописательства і поверхового та пусого

віршомельства. І тут Ленау був йому добрим взірцем, котрого методу можна було наслідувати, вкладаючи заразом в поезію своє власне я. На Ленау Тоньо найкраще побачив, що лірична поезія не може бути нічим іншим, як тільки впливом і виявленням найглибших глибин душі поета, що тільки тоді вона може бути правдива, реальна і цінна, коли є щира, т[о] є[сть] коли душа поета є іменно така, як в поезії виявляється, з усіма її добрими і слабими сторонами; що затим скомпонувати ліричну поезію так само неможливе та пусте діло, як скомпонувати власну душу, і що остаточно у котрого поета душа та низька, брудна та неінтересна, той ніколи й ніяким способом не здобудеться на чисту, правдиву ліричну поезію. І от сею-то дорогою дійшов Тоньо до такої думки, що, хочаби бути поетом, правдивим і щирим, треба бути правдиво добрим, чесним і розумним чоловіком, треба не мати й зерна неправди за собою, треба плекати в серці негасаючий огонь любові до людей і до добра загального, а не допускати туди ніякого бруду, ніякої низості і погані, щоб можна було не тільки щиро та ясно відкривати власне нутро цілому народу, але щоб притім зігріти той народ огнем власного серця до вищого, ідеальнішого змагання.

Впрочім, не відразу і не без інших, давніших впливів виробились такі думки в Тоньовій голові. Перші зароди таких думок посіяв у нього батько. Пан Евзебій Трацький був колись дідичем обширних дібр в конгресовій Польщі. Але кинувшись з жаром до повстання 1863-64 року, він стратив усе і мусив емігрувати за границю. По п'ятилітнім житті в Парижі він прибув з родиною до Галичини, де за останки колишньої фортуни закупив убоге гірське сільце Н., щоб дожити віку на рідній — як говорив — землі. В багатстві колись був се звичайний собі паніч, з підданими обходився не гірше і не ліпше, як найбільша часть його сусідів-панів, духовими інтересами, політикою і патріотизмом займався мало, ба навіть до повстання потягли його різні сусідські згляди і особиста амбіція та гаряча шляхетська кров. Аж огонь повстання, а опісля перебута на еміграції тяжка школа нужди, унижень та безцільної блуканини переробили його. Він набрався доволі ширших і свободніших поглядів на світ і життя людське, позбувся многих шляхетських пересудів, навчився більше гуманного і людського обходження з простими та бідними

людьми, ніж колись було в його звичаї, познакомився також з многими заграничними та еміграційними теоріями, котрі у околишніх шляхтичів в Галичині з'єднали йому назву фармазона, демократа і навіть комуніста. Звісно, теорії ті зовсім не глибоко ввійшли в його кров і були собі нічим більше, яке тільки теоріями, але все-таки вони в сполученні з його оповіданнями о повстанні, о перебутих терпіннях, о розмовах з людьми славними та переслідуваними за проповідь нових думок о суспільній та політичній справедливості,— все те на малого Тоня завсіди робило велике вражіння, показувало йому батька в якімсь чудовім світлі, немов в сяєві борця-мученика, все те, хоч і незрозуміле і мглисте, кидало в молоду, хлоп'ячу душу зароди того ідеалізму, того бажання загального добра і правди, без котрого чоловік, хоч і як спосібний, талановитий та учений, не зробиться правдиво великим чоловіком-горожанином. Звісно, батько ніколи досі не давав своєму синові, щоб так сказати, лекцій патріотизму і політичних ідей, ніколи навіть не заходив з ним в розмову на сю тему; він надто був зайнятий своїм господарством. І се було для...

III

А, втім, нараз, немов над самою його головою, роздався вистріл. Заревіли гори та дебрі відгомоном, а у Тоня разом забилося серце, затріпотілось якоюсь таємною тривоگو. Що се таке? Він і думкою не міг збагнути, що його так перелякало, а прецінь не міг опанувати і прогнати переполоху. Швиденько обполоскав рибу, обвинув її в широке лопухове листя і обв'язав ціпкими ужовками хмелю, а затим, взявши її під паху, щодуху почав дряпатись горі берегом туди, де надіявся застати брата. Щось немов перло його; незважаючи на корчі, дерся він вгору, коли нараз почув голос Едмунда.

— Тоню! Тоню! — кликав брат та таким зміненим, тривожним голосом, що Тоньові аж дух в груді заперло. Побіг горі лукою щодуху.

— Що таке? Що сталося? — крикнув він, побачивши Едмунда, блілого, як труп, недвижно стоячого насеред лісової доріжки.

— Я чоловіка вбив! — пробубонів Едмунд, січучи зо страху зубами.

— Чоловіка? Де? Якого? — питав Тоньо.

— Он там, на скруті стежечки. Я тільки що набив шротом, бачу — сойка закричала на гілечці близ землі. Я вимірив, але, заким стрілив, сойка злетіла. Бух! А ту щось як йойкне на доріжці та й покотилося он ту в ярк. Слухай, ще стогне!

Тоньо вже не дослухував, але побіг щодуху туди, відки доносилося стогнання. Стежка вела понад берег стрімкого і доволі глибокого ярка, куди впав пострілений, і відти доходило до слуху братів якесь тихе сумне стогнання, перериване гомоном якихось уриваних слів на незрозумілій мові. Туди на ті голоси побіг Тоньо. Він увесь трясся, мов в лихорадці, немов сам був причиною нещастя. Едмунд таки стояв, прикипівши до місця, і держав нещасну стрільбу в руках.

Ставши на березі ярка, побачив Тоньо на дні його двох жидів, одітих в якісь порвані нужденні і нечищеною нафтою засмальцьовані та провонялі шмати. Оба були ще не старі, але по немитих та забідованих лицях годі було пізнати, чи третю, чи четверту десятку літ доживають. Один з тих жидів, маленький ростом, сухенький та, очевидно, слабовитий, лежав на траві; його руки, лице і босі до колін ноги замазані були кров'ю; він стогнав зразу стиха, а коли побачив панича над собою, почав кричати чимраз дужче. Другий, здоровенного росту, з широкими плечима, рудим волоссям і подзьобаним віспою лицем, метушився коло раненого, приносив йому в пригорщах води з потоку, старався ніби промити рану, але на ділі тільки дужче та дужче обмазував кров'ю лежачого жидка, котрий також чимраз дужче починав стогнати та кричати, кидаючись, немов в страшенних болях.

— Що ту сталося? Де тебе ранено? — крикнув Тоньо, зіскакуючи в низ яру і зближаючись до недужого.

— Ох, убито мене! Окалічено навіки! Ох, болить! — стогнав жидок.

— Де болить? Де окалічено? — допитувавсь Тоньо, стараючись доглянути, відки у жида кров іде. Але той так кидався, що годі було доглянути.

— Ох, коли б я знав, що то за ворог, що за розбійник мене віку збавило! Ох, ох!

— То не ворог, ані розбійник, — сказав рішучо Тоньо, — то я, тутешнього дідича син. Надіюсь, що рана твоя не тяжка. Не бійся, ми спровадимо доктора, швидко будеш здоров!

— Ох, тутешнього пан дідича син! — простогнав жидок. — Ох, що за шкода! Нащо мені доктор, я буду вмирати! Ох, ох, а тутешнього пан дідича син до криміналу піде! Ох, ох, що за шкода! Але я тому не винен! Най би тутешнього пан дідича син обережніше стріляло! Ох, умираю! До криміналу!

— Ні, сего не буде! Я його радше туй на місці уб'ю! — скрикнув другий, здоровенний жид і вхопив Тоня величезною брудною рукою за комір. — Скоро мій брат умре, то я й тебе уб'ю, чуєш, паничу! Обох вас ту разом закопаю, а сам піду в світ і — пропало!

Страшна погроза, дика ненависть світилась в очах того велетня. Його могуча долоня здавлювала Тоньову шию, — не було що й думати о обороні.

— Ох, Елькуно! — скрикнув ранений жид. — Що ти здурів, чи що? Пусту панича, на що се придасться його страшити? Хіба він того хотів? Ох, ох! Бідний панич, бачиш, як поблідло!

Елькана випустив Тоня з рук, але його дикий погляд, повний ненависті, ані на хвилю не змигував з паничевого лиця. А Тоньо немов

остив, окріп якось. Страшна погроза смерті разом оглушила його, пришибла всі слабші почуття, немов морозом зварила душу. Блідий, остовпілий, він стояв на однім місці і не зводив очей з окривавленого, на траві лежачого жидка. Його страшного товариша він немов і не бачив зовсім.

— Ох, Елькуно, води! Ще промий! Ох, нога, нога болить! Води холодної, промий!

Велетень приніс в пригорщах води і почав промивати ногу. Коли нахилився над недужого, той пошептав йому щось до уха. Нога все ще таки була кривава.

— Ну, паничу, — сказав Елькуна трохи ніби лагідніше, — самі бачите, якого нещастя ви нам наробили. Що тепер буде? Ми люди бідні, зарібники, — де ми тепер подіємось, що заробимо?

— Та про те не бійтеся, — сказав Тоньо, прийшовши трохи до себе, — вже татко не такі, — як дізнаються, що за нещастя сталось, то все вам надолужать. І доктора привезуть, і примістять хорого у себе, поки не поздоровіє.

— Ох, дай боже здоровля вашому таткові, — простогнав ранений. — Приміщувати нас не треба, бо ми з того самого села, де ваш татко дідичем.

— Ви з того самого села? — зачудований, скрикнув Тоньо, — як се може бути? Адже я вас ніколи не бачив.

— Бо ми вже двадцять літ, як ту не були. Наш тато ту шинкував, ще вашого тата ту не було. І ґрунт ту купив, якраз против двора, там і вмер, літ тому десять буде.

— Ох, тота пустка — то ваша батьківщина! — скрикнув Тоньо.

— Так, проше ясного панича. А ми ходили на заробок, щастя шукати по світу. Ох, де єго нині найти? Як пішли бідні, так і вертаємо бідні! А тепер ще таке нещастя — на ноги вже, певно, ходити не буду! І що ми зробимо, що ми почнемо? — бідкався ранений жидок.

— Та чи справді ви так дуже ранені? Може, то лиш так, не дуже? Адже стрільба була шротом набита.

— Ох, шротом, та весь ладунок в мене попав; і в ноги і в руки, і в лице! Ще добре, що не в око. Так як підкосило мене відразу, — стрімголов упав я в яр, троха в додатку всіх костей не поломав об каміння. Ох, ох!

— Та почекайте ж, нехай я подивлюся на ваші рани. Брат ваш, бачу, не вміє коло них ходити. Кілько миє, а ще не змив. Ану, я попробую.

— Ох, ні ні! — затріпотався жидок, мов у великім болю. — Не треба, не рушайте мене! Нехай уже брат!

— Але що вам шкодить? Я троха розуміюсь на ранах. Може, там де шроти зав'язли, повиймати треба?

— Ни, то хіба ви повиймаєте? — знов грізно спитав Елькана.

— Але все-таки промити треба добре, щоб побачити, — відказав Тоньо.

— Пане, — сказав Елькана, — се ми й без вас знаємо! Дайте спокій брату. Не досить, що від вас такий біль терпить, ще й докучати йому будете? От воліли б дати, що маєте, грошей на ліки!

Тоньо не мав грошей; на вакаціях йому й не було їх треба. Тому-то в його кишенях назбиралось їх ледве на одного гульдена.

— От і весь мій скарб, — сказав він, викладаючи ті гроші на долоню.
— Візьміть і се тим часом.

— Що то, ви з нас жартуєте? — нахмурився Елькана.

— Ні, не жартую, але не маю більше.

— Е, байки говорите! Ану, дайте, я пошукаю!

І Елькана подався, щоб шукати у Тоня в кишенях. Але се обурило хлопця. Він відступився кроком назад і крикнув, червоніючи:

— Що, ти, поганче, мене рабувати хочеш? Проч від мене! Знаєш, хто я, — приходить до хати, коли маєш претензію! А він мене ту обшукувати буде!

Лице Елькани налилося кров'ю: він зціпив зуби, і бачилось, що в тій хвили кинеться і задушить Тоня.

— Ох, Елькуно, — озвався голос раненого, — дай спокій пурецові! Він як буде мати, то, певно, дасть. А як не має більше, то й то добре. Дайте, пурец!

І в свою окривавлену долоню він приняв купку срібних та мідяних грошей, поплював їх, пошептав щось і сховав за пазуху, не встаючи з землі і не перестаючи стогнати.

— О, пурец, певно, думає, що на тім кінець? — не то говорив, не то бурчав Елькана своїм густим басом. — Пострілити бідного жида, та й потому кинути йому дві шістки, як собаці! Ні, ми до суду підемо, там свого допінемося!

— Але зачим вам до суду? Хіба ж я вам що перечу? — звинявся Тоньо.

— От почекайте, я зараз верну! — І він скочив горі ярком, виліз на стежку і глянув долі, за Едмундом. Він знав, що Едмунд звичайно носить при собі більше грошей, бо від матері дістає потай батька. Але Едмунда не було на стежці. Очевидно, почувши грізні крики Елька, він дременув, лишаючи брата в западні. Заболіло серце у хлопця, але тут же й подумав: "Ну, що ж він мав робити? Адже міг догадуватись, що мені не допоможе, то зачим ще й себе наражати? Добре зробив!" Так міркував собі Тоньо і старався усправедливити Едмундову трусливість, але серце його не переставало щеміти. Він знав, що брат його не любить і що задля нього, певно, не наразив би так без наміслу свого життя, як він оце вже другий раз сьогодні. Але що було діяти! Тоньо думав, чи бігти дальше за братом, чи вертати ще до жидів? Він їм казав чекати і прирік зараз вернутись, надіючись взяти у брата більше грошей і дати їм. Але тепер хто зна, чи догонить він брата і коли? А за той час ранений може кров'ю стекти. Він вернувся, не надумуючись довго.

— Ту десь був мій брат, — сказав він, — я надіявся від нього грошей дістати і був би дав вам. Але його вже нема. Що ж думаєте робити?

— Я раненого лишаю ту на місці, а сам іду до Дрогобича до суду, — сказав Елька.

— Але бійтеся бога, він ту за той час умре! — скрикнув Тоньо.

— Се мене нічого не обходить! Робіть з ним, що хочете.

— Але як же се можна — брата лишати?

— А що ж я йому поможу, хоч буду й сидіти коло нього?

А хоч занесу його в село, то хіба маю за що йому поміч дати?

— Але ж я вам дам, що хочете! Всяку поміч будете мати, лиш не дайте йому ту кров'ю стекти! Несіть в село, несіть просто до двора!

— Ого, знаю я вас! — крикнув Елька. — Несіть до двора, а там собаками витровите, хорого під пліт викинете! Ні, не хочу.

— Ну, то що ж буде?

— А от що буде. Маєте півгодини часу. Біжіть додому чи куди хочете і принесіть нам сто ринських. То буде вам чистий спокій. А як ні, то вам ту хорого лишу, а сам іду до суду до Дрогобича.

Тоньо не мав ясного поняття о суді. Живо почуваючи, що тим людям сталася кривда, боявся суду, як якоїсь сліпої караючої сили, і бажав направити зло. Але сто гульденів! Відки тут взяти таку суму? Батько його не багатий, а тут ще косовиця, жнива надходять, грошей і так позичати прийдеться! Бідний хлопець почув, що йому починає в голові шуміти і світ в очах крутиться.

— Га, поспробую! — сказав він і побіг щодуху. Півгодини, — се заледве вистачить на те, щоб додому добігти, а коли ж гроші добути, коли вернутися? Треба, значить, бігти щосили. Але ледве тільки Тоньо вибіг на саму кручу над рікою, коли побачив недалеко йдучих назустріч Едмунда і ще одного панича. Як він урадувався видом Едмунда, сього й не сказати. Але трохи чи не дужче ще врадувався, коли пізнав того, що з ним ішов.

— Борис! Епаміонда! Ти ту? Що тебе сюди завело? — скрикнув Тоньо, обнімаючи і цілуючи прихожого.

— А що, — вибрався на вакації звідати ваші гори.

— І представ собі, пішки ходить, ще й босий! — додав Едмунд.

— А що ж, се найвигідніше і найкорисніше. Ботанізую та мінералля збираю, людей пізнаю і давніх знайомих відвідую. От і на вас наскочив. Не знав навіть, що ви ту живете, а от Едмунда коло броду спіткав. Але що тут у вас за пригода? Едмунд зачав було розказувати мені. Пострілив когось?

— Жида. — сказав Тоньо.

— Дуже?

— Не знаю. Я хотів придивитись, але той не допустив. А з ним і другий, страшний такий. Мало мене не вбив. Відтак зажадав сторинських, а ні, то, каже, недужого туй в лісі покину, а сам до Дрогобича до суду йду.

— Гм,— сказав Борис,— се щось негарно. А що за жида?

— Якись на бориславських ріпників схожі, а кажуть, що з нашого села родом і сюди ж вертають із зарібку.

— Ходім до них, побачимо! — сказав Борис. — Знаєте, я троха медик, хоч досі тільки два роки медицини слухав. Ну, але на ранах розуміюся, в клініці трупів різав доволі! Але тихо підходьмо!

Підійшли нечутно і стали всі три над яром. Жида сиділи оба поруч плечима до них і щось живо між собою шваркотали.

— А котрий ту між вами скалічений? — скрикнув голосно Борис.

Оба жида кинулись, як опарені, і змішались; менший, все ще закривавлений від ніг до голови, очевидно, не знав, чи стогнати, чи втікати; не мило було й великому, коли замість одного панича побачив трьох, а надто ще одного з них зо стрільбою на плечах. Але менший швидко отямився.

— Ох, ох,— застогнав він,— я ранений! Я скалічений!

— Ану, покажи свої рани, — сказав Борис, підходячи до нього.

— Ох, не рушайте мене! Не хочу! — стогнав жид.

— Покажи! — грізно крикнув Борис. — Я доктор.

— Доктор, — повторив з недовірливим наголосом жидок. — Відки би ту доктор взявся?

Але Борис не вдавався в довшу розмову, тільки взяв жида за одну руку, оглянув криваві місця і сказав коротко:

— Брешеш, здоров!

Взяв другу руку, — те саме. Общупав лице — те саме. Общупав одну ногу — то само. Жидок сидів, мов остовпілий, не знаючи, що з ним діється. Елькуна також стояв недвижно, понурий, сам не свій. Борис оглянув другу ногу. Нараз жидок крикнув з болю.

— Ага, ось твоя рана! — сказав Борис. — Так я й думав. Одно зерно шроту в литку застряло. Ну, пусте діло. Лягай на живіт!

— Що пан хочуть зо мною робити? — запитав, тремтячи, жидок.

— Лягай на живіт, чуєш, чи ні?

Жидок ляг.

— Гей ти, довгий, — обернувся Борис до Елькини, — сюди ходи!

Елькуна наблизивсь.

— Сідай йому на плечі! — сказав Борис.

— Що? Ви одуріли, пане? Адже задушу. Бачите, який він слабовитий!

— Не бійся, я за те відповідаю. Не візьме його мара. Сідай!

Елькана стояв, вагувався.

— Сідай, кажу тобі! Чи хочеш, щоб йому гангрена в нозі кинулась? Тоді певно треба ногу відрізати, і дрогобицький суд нічого не допоможе!

Елькана трохи поблід і не змагався довше: сів на плечі брата, лежачого на землі, мов на коня, врозкрав.

— А тепер ви держіть за ноги, — скомандував Борис.

Паничі прискочили і вхопили жидка за обі ноги.

— Держіть же міцно! А ти, великий, як даси йому рушатись та кидатись, то й тебе отим ножом черкну!

— Ох, що пан хоче зо мною робити? — простогнав спрепарований таким способом жидок, що досі мовчки слухав, що з ним роблять.

— Мовчи, дурню, не твоє діло! — відрізав Борис, виняв з подорожньої торби ланцетик, промив водою рану і крихітку розрізав шкіру.

— Ой, ой, ой, ой! — запищав жидок. Борис одним смілим рухом ланцета видобув шрот з рани. Жидок верескнув щосили.

— Готов, пустіть його, — сказав Борис і спокійно обтер ланцет з крові, і сховав назад до своєї торби. Елькана встав, паничі відскочили, а

невеличкий жидок звільна піднявся з землі, здивованими очима поглядаючи то на доктора, то на паничів, то на свою закривавлену рану.

— Будеш здоров, — сказав до нього Борис — Постій лишень, нехай затамую кров і рану зав'яжу. — І він виняв з тої ж торби польову порохнавку, затамував кров, а опісля роздер Едмундову хустку і обв'язав нею ногу жидаві. Оба жида мовчки гляділи на його порання.

— Ни, а за мій біль що мені буде? — сказав по хвилі намислу ранений жидок.

— Чотири неділі на місяць, от що, — сказав Борис. — Чи, може, сторинських хочете? Га, як хочете, то, про мене, біжіть до дрогобицького суду. Може, там і дістанете!

— Пан ласкаві жартувати, — сказав невеличкий жидок, — але що я, бідний жид зароблю з такою ногою?

— За три дні загоїться, — відрізав Борис.

— Ох, за три дні! Ні, я чую, воно так болять, що й за місяць не загоїться. Ох, як болять!

І жид поспробував встати на ноги, але зараз же сів на землю, стогнучи та зойкаючи.

Між тим Тоньо і Едмунд пошептались з собою, Едмунд виняв з елегантної, бісером вишиваної портмонетки два дукати, що дістав оноді від матері, і дав їх раненому жидаві.

— Ну, на тобі за біль! — сказав.

— Ох, спасибі вам! — задріботів жидок. — отсе файн пурец! Дай вам, боже, много літ жити! Таки змилювалися над бідним жидом!

— Не стоїло! — сказав сердито Борис, і всі три паничі пішли горі яром.

— Ну, та й доктор же з тебе, Епамінондо! — сказав Тоньо, клеплючи Бориса по рамені. — А куди ж ми тепер?

— Як то куди? До села.

— А в селі маєш кого знакового?

— Крім вас, здається, нікого.

— Ну, то просимо ж до нас. Обідати давно вже пора. А ми з Мундзьом, бач, якого звіра уполювали! — І показав кленя.

— У, та й здоровий же! Ну, на честь такої ловлі варто й піти. А при тій оказії і батьків ваших пізнаю, — також користь.

А жида між тим по відході паничів хвилю сиділи мовчки, мов приголомшені.

— Проклятий отой доктор, — сказав вкінці менший з них.— Через нього, може, нам сто гульденів з рук вислизнулося. А Rich'n saanen Tat'n aran!* А той дурний панич готов би був дати! Ну, але й так добре пішло. Отсі два дукати — то початок нашого маєтку! Дай боже, щоб початок був щасливий! Тьфу, тьфу на все зле! Ху, ху!

І він обхухав зі всіх боків блискучі золоті монети і сховав їх до шкіряної мошонки, що висіла у нього на груді на мотузочку через шию. Затим стогнучи встав і при помочі здорового Елькуни штильгукаючи почав ступати. Але чим далше, тим ліпше ступав. І так, підпираючи один

одного, серед живої розмови, переплітаної інколи стогнанням, брати поплелися вільним кроком до села.

IV

Але один тяжкий досвід ждав його, і то з такого боку, з якого він всього менше міг його надіятись. У Міхонського була жінка, молода, круглолиця, середнього росту, зграбної фігури жінчина з легкими рум'янцями на щоках, з червоними, як калина, губами і пишними, розкішними чорними, мов смола, косами. Хто його знає, яка лиха доля спарувала нервного слабовитого і підтоптаного нещастями учителя з сею жінчиною, горячокровою, молодою і бажуючою за яку-небудь ціну ужити життя і його розкошів, з сею грудю живого тіла, в котрім духові сили дрімали нетикані, а душі було якраз хіба тільки, щоб надати палкого блиску її чорним прекрасним очам.

Пані Міхонська зразу немов і не запримічала Бориса. Але коли він дійшов до сьомого класу, зразу й запримітила його. В сьомім класі йому минуло дев'ятнадцять літ, і був він хлопець такий, що ніхто й не пізнав би в нім колишнього занедбаного та неохайного школярика, що босяком ходив по поруччю понад потоком. Високий та огрядний, повновидий і гарно прибраний, певний в рухах, спокійний в мові, він був справді кавалером, якому в Перемишлі й з дорослих паничів мало котрий міг стати під пару. А надто в його очах ясніла та грала розбуджена думка, світився розум, його мова була скромна, але далека від тої книжкової премудрості, сполученої з наївним незнанням життя, яка звичайно стрічається у гімназистів. Борис все і всюди говорив простодушно й щиро, немов закони тупоумного містечкового приличія зовсім не писані для нього. І з усього видно було, що ті закони не чужі йому, що він знає їх, що вміє бути делікатним і здержаним, де того треба, але погорджує тими незлічимими пустими церемоніями, котрими провінціальне "товариство" обпутує всі свої кроки, мов павутиною, і старається по змозі зробити собі товариське життя нудним та докучливим. Серед того заскорузлого в формалізмі а убогого духом товариства Борис повертався

свобідно, не як вищий, але як чоловік з іншого світу, як якийсь гість з чужих сторін.

— Будь-що-будь, а все видно хлопа, — шептала про нього пані суддиха пані касієровій.

— О, певно! Хлопа цивілізує і вчи, а все-таки кров хлопська своє слово скаже. Нема традиції! Нема живого зв'язку з минувшим, та й годі!

Але хто знає, чи не та іменно "недостача традиції", як казала пані касієрова, чи не та свіжість в цілій появі Бориса, та повнота сили і певності себе, що проявлялася в кождім його руху, — чи не те іменно найбільше звернуло на нього очі пані Міхонської. Довго вона не зважувалась займати його, але вкінці при першій нагоді таки не встояла. Раз якось Борис, прийшовши до Міхонського, не застав його дома. Вже хотів вернутися, коли в дверях кабінету появилась пані.

— Що то, втікаєте? — сказала вона, всміхаючись і блиснувши своїми перловими білими зубами.

— Жаль, що не застав пана професора, — сказав Борис.

— Ну що ж, ходіть до кабінету і заждіть на него, — він швидко повинен прийти.

Борисові справді треба було на щось Міхонського. Не підозріваючи нічого, він увійшов, поклав шапку і почав ждати.

— От, бачите, так і ліпше буде, — заговорила пані, — будемо обоє ждати. І я жду на него, а вдвійці не так вкучно буде. А я, пане Борисе, повинна подякувати вам.

— За що, пані?

— За те, що так пильно відвідуєте мого мужа. Ви не знаєте, який він меланхолік робиться, коли не має з ким говорити о своїх учених річах. А відколи ви до него ходите, аж якось віджив. Знаєте, я часто таки завидую вам.

— Задля чого, пані?

— А задля того, що тільки в вашім товаристві муж мій чується свободним і щасливим. Ви вповні відняли його у мене, завоювали його.

— Пані, — скрикнув з тривогою Борис, — невже ж се мало би бути правдою? Але в такім разі ви повинні гніватись на мене. О, простіть, я не знав сего. Віднині не прийду більше, не хочу робити вам кривди!

Пані Міхонська засміялась, і лице її облилось чаруючим рум'янцем.

— Ха, ха, ха! Та й гарячі ж ви, пане Борисе! Та й прудкі ж ви! А я й не думала ніколи гніватися на вас. Противно, я вдячна вам! Мені кривда? І не думайте о тім. Хіба ж ви гадаєте, що я коли могла так, як ви, заняти його, запанувати над його серцем? Ні, пане Борисе, — ви відібрали мені те, чого я ніколи не посідала.

Борисові зробилося якось дуже прикро при сих несподіваних словах.

— Даруйте, ласкава пані, — сказав він, встаючи, — але я не маю права вглядати в те, що відноситься до особистих ваших відносин до пана професора. Позвольте мені віддалитися!

— Ні, не позволяю! — весело крикнула пані і вхопила його за руку. — Сідайте от тут коло мене! — І потягла Бориса силоміць до себе, посадила поруч з собою на м'якій софці. За дотиком її пухких рук до його руки у хлопця сильно забилося серце, зашуміло в голові, він не знав, не тямив, що з ним діється.

— Ах ви, дикий, дикий, — шептала йому між тим до уха пані Міхонська. — Ну, скажіть, будьте ласкаві, — зараз і втікати зібрався! "Не маю права слухати!" От який правник!

І при тих словах пані обвила своєю сніжно-білою рукою його шию і притягла його голову близько своєї, заглянула своїми палкими блискучими очима в його очі. Несамовитий жар тих очей хвилиною поллявся немов аж в саме серце, в саму душу Бориса, покотився по жилах, потряс нерви гарячковою дрожжю. Його віддих ставався швидкий і тяжкий, немов яка змора давила його.

— Пані, змилюйтесь, пустіть мене! — прошептав він в одчаю, не маючи сили вирватись з її обнять.

— Коли-бо не пущу! Коли-бо не хочу, — шептала пані, сміючись. — Не пущу, — повторила страсним тоном. — Бо ти мій, мій, мій! Бо я тебе люблю! Чуєш Борисе, люблю!

— Пані, але ж ваш муж! Боже мій, що зо мною діється! — стогнав Борис.

— Ха, ха, ха! От дурний! От чого налякався! Схаменись, дурний хлопча! Не бійся! Адже я не з'їсти тебе хочу, хоч з'їла б, якби могла! Так люблю! А він боїться! Ну, диви, що тут страшного? Га? Га? Га?

І за кожним словом вона своїми калиновими, як жар палаючими, губами цілувала лиця, очі, губи Борисові. Хлопець до решти стратив пам'ять.

Розбитий, знівечений, до глибини душі пронятий встидом, після безсонної ночі явився на другий день (а була неділя) Борис у Міхонського. Той відразу побачив, що Борисові щось незвичайне дорогу перебігло.

— А що там таке? — спитав він коротко. Борис не смів і очей піднести, не смів глянути на свого друга і вчителя. Його голос змінився, тремтів, як надбитий баняк.

— Я прийшов подякувати пану професорові за ті незлічимі і неоціненні добродійства, котрими пан професор...

Він не міг договорити. Сльози залили решту його мови.

— Хлопче, що з тобою сталося? — скрикнув Міхонський. — Чого дякуєш? Чого плачеш? Говори за порядком!

— Я переношусь на іншу гімназію.

— Для чого?

— Бо ту не можу бути.

— Для чого?

— Бо не можу. Не можу пану професору й причини сказати, але запевняю, що причина важна.

— Чи ти сказився, чи з глузду з'їхав? — закричав Міхонський, тупаючи ногою. — В середині курсу переноситися до другої гімназії, і то без ніякої причини!

— Не без ніякої! Богом кленусь, що причина важна!

— Не кленись, дурню! — строго скрикнув професор. — Доказ подавай, а клятьба не доказ. Або причину скажи, або я так і останусь при тім, що ти здурів. Яка може бути причина?

— Ніколи! Нізачо не скажу! Пане професор! Батьку рідний! Не налягайте на мене! Я вам сього не можу сказати. Ані вам, ані нікому в світі. Скажіть тільки, що не будете вважати мене підлим, безчесним, невдячним, коли я покину вас, мушу вас покинути!

І він кинувся цілувати Міхонського по руках, обливаючи ті вихудлі напівпрозірчасті руки гарячими слізьми. Міхонський зблід і затремтів. Послідні Борисові слова відкрили йому всю правду. Він віддавна боявся тої правди, але знав, що вона неминуха. Тільки ж не з того боку він ждав її. Не диво затим, що серце його заболіло страшенно і довгу хвилю він стояв, мов громом пришиблений, блідий, холодний, з закушеними до крові зубами. Борис глянув на нього і собі ж одебелів. Він пізнав, що Міхонський всього догадався, і не міг ані слова більше сказати. Він добре відчував той біль, який мусив бушувати в груді його любимого вчителя і добродія, але не мав ніякісінького способу, щоб утишити, влагодити той біль. Він склонив лице, закрив його долонями і тихо ридав. Міхонський перший отямився і поклав руку на плече Борисові.

— Бідний хлопче, — сказав він, — не плач! Се ще не така страшна річ, щоб аж на другу гімназію переноситися!

Борис видивився на нього сльозавими очима.

— Виджу, що з тобою треба розумно говорити, — сказав Міхонський з болісним усміхом. — Ти думаєш, що я того не знав? Не догадувався? Правда, я не думав, що на тобі може окошитись се лихо, але хто зна, чи воно не ліпше, що на тебе трафило, як на кого іншого!

— Пане професор! — скрикнув Борис, зриваючись з місця.

— Не гнівайся, хлопче, не гнівайся за мої слова, — лагідно сказав Міхонський. — Ти ж бачиш, я чоловік слабосилий, ну, а у неї (що будемо таїтися, коли оба знаємо, о що йде діло) натура свого домагається. Хіба ж я сліпий, щоб сього не бачити? Вона ту не винна, а ти ще менше. Винна

моя доля лиха та щербата, — ну, та се діло стороннє. Тільки того я не надіявся, щоб на тебе оно попало, — се мене заболіло. Ну, але тепер минулося, пройшло. І ще раз кажу: ліпше, що на тебе попало, ніж на якого-небудь...

Голос його урвався. Щось голосно захлипало в його груді, але він надлюдським усилям перемиг свій біль. Борис стояв з лицем, закритим долонями; крізь пальці капали сльози.

— Я розумію, зовсім розумію твою постанову — іти на другу гімназію. То певна річ, наша давня дружба пропала, минулася. Але я прошу тебе о одну річ. Борисе, друже, — бо ти все-таки самотній тепер друг мій (при тих словах він поцілував його в чоло),— стримайся ще якийсь час, кілька днів, пару неділей!

— Зачим?

— Щоб проводити мене до гробу, затулити мої очі.

— Пане професор! Батьку рідний! Що ви говорите? — скрикнув Борис і знов кинувся цілувати його по руках і обливати їх сльозами.

— Добрий мій, хлопче, знаю я, що говорю. Віддавна чую, що зближається мій клятий ворог, — а тепер він мені друг та спаситель. Нинішній день устелив йому стежку.

— Кому? — з переляком спитав Борис.

— Ну, вже швидко побачиш, кому, — сказав Міхонський, — нащо вперед загадувати. Ну що, сповниш мою просьбу?

— Пане професор, коли б ви знали, як мені важко після того, що сталось, переступати ваш поріг, глядіти на ваше ласкаве лице! Боже мій, яким нужденним, підлим, невдячним чуюсь я против вас!

— Ну, ну, буде! Не наговорюй на себе! А що тобі нелегко, се я знаю. Кожному чесному і совісному чоловікові було б нелегко. Але зроби се для мене. Прошу тебе! Зробиш?

Борис вагувався. Сеї ночі, блукаючи глухими вулицями, він обдумав всю оту річ доволі докладно і рішився твердо покинути город. Правда, він не надіявся, щоб розмова з Міхонським вийшла така важка та болюча. Тож тепер не міг рішитися. Совість говорила йому, що треба тікати якнайшвидше далеко від сього дому, а тут його учитель, його добродій благає, щоб остався.

— Ненадовго, — говорив далі Міхонський, вгадуючи його вагання. — Я ж тобі кажу, що недовго заважати буду на землі. А тоді, як мене не стане, роби, що знаєш. Пристаєш?

— Пристаю!

— Спасибі тобі! — І Міхонський щиро стис його руку.— Іще одно, Борисе, — тепер даю тобі на неозначений час волю. Можеш зовсім не приходити до мене, аж поки я не пришлю за тобою.

— Дякую вам, пане професор, — сказав Борис і з важким серцем, з спущеною вниз головою, мов який злочинець, тривожно, спідлоба оглядаючись, вийшов з дому Міхонського. На його щастя, пані Міхонської не було дома — вийшла десь в гостину.

— Не помиливсь я на нім! — шептав по його виході Міхонський. — Боюсь тільки, щоб він не подумав, що я якраз з таким планом притяг його до себе. Се було б підло з моєї сторони! Але ні, він хлопець чесний і не подумає підлості на другого. Боже! Прискори моє увільнення! Адже ж ти дозволив мені дожити до тої крайності, поза котру... Все, все, що може чоловік витерпіти, я витерпів! А впрочім, хто його знає, може й не все ще!

І в важких думках він ляг на софу і заснув.

Недовга була та воля, котру Міхонський дав Борисові. Того самого дня вечором до його комнати постукала служниця Міхонського і сказала коротко:

— Пан професор просить.

Не кажучи й слова, Борис одягся і пішов сам, бо служниця, викликавши його, сама побігла щодуху кудись до міста. В важких прочуттях ішов Борис до знакового домика над Сяном. Вікна були ярко освічені, якісь тіні мигали на занавісках. Ввійшовши, дізнався, що пан професор при повороті пані професорової з гостини, власне в тій хвилі, коли вона, роздягшись з візитної сукні, входила до його кабінету з веселим, усміхнутим лицем, дістав вибух крові. Консиліум лікарський мало на що здався. Правда, кров спинили, але недужий лежав блідий-блідий, безсильний, як труп. Пані Міхонська зустріла Бориса в тих же дверях, що й учора. Її очі були заплакані, повіки почервоніли, але все-таки з-за сліз миготів той палящий жар, котрий учора висушив його пам'ять і глибоку рану випалив в його серці. Він похилив голову, щоб не глядіти їй в лице, проворкотів якесь слово і поспішив до хворого.

— А що, не казав я, що так буде? — ледве чутно, з усміхом прошептав Міхонський. — Недовго тебе затримаю.

Гірко ридаючи, припав Борис до його постелі. Міхонський пожив ще кілька день, видержав ще два вибухи крові, а після третього тихесенько згас, мов свічка. Борис не відступав від його постелі, зі слізьми проводив його до гробу. Разом з Борисом плакала й сумувала вся гімназія. В кілька день по похороні пані Міхонська забралася з Перемишля, так що Борисові таки й не довелось перенестись на другу гімназію.

В ту пору він познакомився й з паничами Трацькими, що ходили о два роки від нього нижче, а особливо з Тоньом. Правда, Едмунд перший

запопадав його знакомства, а властиво шукав його протекції у Міхонського, бо був слабкий в математиці. Для такої цілі він заскакував коло Бориса, запрошував його кілька разів до себе додому, хоч в Душі погорджував ним, як хлопом. Борис дуже швидко порозумів правдиву вдачу Едмунда і махнув па нього рукою. Він був би після других чи третіх відвідин і перестав Ходити до Трацьких, коли б не пізнав був Тоня, для котрого почув особливу симпатію. По якімсь часі вони заприязнились і не раз гарними літніми вечорами, проходжуючись по садку, вели широкі розмови о всім, що займало їх. Тоньо багато користав з обширної очитаності і ясних та трафних поглядів старшого товариша. Він повзяв до Бориса особливе довір'я за його щирість і одверту прямодушність. Йому одному він рішився показати свої поетичні проби; від нього вперве почув нові погляди на штуку і поетичну творчість, яких не давала йому гімназія, а котрі виробились у Бориса з розмов з Міхонським. "Життя", "жива правда", "реалізм" — оце були ті нові оклики, що вперве ясно та виразно висказував Тоньові Борис. В тих розмовах і те ще було добре, що Тоньо не був виключно учеником, а Борис учителем. У Тоня було більш вироблене артистичне чуття, фантазія і той неясний ще, а все-таки сильний наклін до ідеалізму, котрий опісля виробився у нього в правдивий культ. А з другого боку Борис — була то натура наскрізь реальна, практична і не склонна до поезії. Фантазія, творення були у нього слабо розвинені, зате аналіз і розумування були його сильні сторони. Він любив свої думки виражати досадно коротко, майже догматично, через що визивав на опір, на спори і дискусію. Ставлячи ребром питання о реалізмі, відкидаючи всякий ідеалізм і естетику в ім'я пожиточності і правди, Борис мимоволі попхнув Тоня до основнішого думання над тим, що таке ідеалізм, а що реалізм в штуці, які їх задачі і їх обопільне значіння і яка властиво ціль штуки. Питання ті, раз зародившись в його голові, не переставали заніматися його, але до ясної, заспокоюючої відповіді не довели його дискусії з Борисом. Борис тими питаннями не займався. Сам не артист, він і не приписував собі ніякого суду в ділах артистичних, але перший звернув Тоньову увагу на інший бік діла: на потреби і вимоги самого життя, на питання суспільні. І в тих питаннях Міхонський під сам кінець старався подати своему ученикові хоч перші елементи знання, а ясний розум Бориса, практичний і бажаючий

пожиточної діяльності для тих, з-поміж котрих сам вийшов, хапав і всисав ті вказівки учителя, як прагнула земля теплий весняний дощик. Немногі книжки, говорячі о житті, нуждах і потребах робучого люду за границею, які найшлись в бібліотеці Міхонського, прочитав Борис духом і широко обговорював їх зміст з Міхонським. Він рад би був поперед всього знати, як стоять ті діла в нашій краї, але від Міхонського не почув нічого, крім деяких відірваних фактів і загальних фраз о тім, що й у нас біда, але що питання робітницького в західноєвропейським значінні у нас нема. Він почав допитуватись за книжками о наших краєвих відносинах, о найновішій історії нашого краю, але Міхонський, хоч і як напружував свою пам'ять, нічого такого не вмів йому показати. Що шкільна статистика і деякі случайні статті в тогочасних газетах далеко не вдовольали його, проте ніщо і говорити. Але будь-що-будь, в душу Борисову запала закваска — зацікавлення до питань суспільних. Він прочував своєю хлопською душею безмірну важність тих питань і старався й Тоньові уділити частину тої самої закваски.

На тім вони й розсталися. Борис, здавши матуру, поїхав до Відня на медицину; Трацьким приходилось ще два роки бути в гімназії. Розмови з Борисом лишили глибокі сліди в Тоньовій пам'яті і дали добрий матеріал його думам. Він почав шукати в поезії того, що так гаряче проповідував йому Борис — правди, життя, реалізму, але довго якось не міг найти того, чого шукав. Найновіша література, як звісно, виключена з плану наших гімназій, а давні, хоч і як майстерно оброблені взірці вроді Гетевої поеми "Hermann und Dorothea", не вдовольали гарячого Тоньового чуття. В польській поезії він находив більше чуття, тепла, огню, але чуття те було надто вибуяле, екзальтоване, подекуди хоробливе; поезія та оп'янювала, але не підносила його, не живописувала йому природи і людей. Виємок становили хіба уривки з Міцкевичевого "Pana Tadeusza", але цілої поеми Тоньо аж до укінчення гімназії не міг якось дістати в руки. Поезії Ленау були перші, що підходили найближче до того ідеалу, який він виробив собі і до якого бажав змагати. Зачитуючись ними, він поза чаруючими картинами чудово оживленої природи забував про те, що на тім же не повинна ще кінчитись поезія. Не диво затим, що тепер, зустрівшись так несподівано і в такій прикрій хвилі з Борисом, він подвійно

обрадувався. Йому від першої хвили почала всміхатися думка, що Борис останеться у них кілька днів і що він наговориться з ним доволі, дізнається від нього много-много нового і про університетське життя, до котрого й сам тепер готовився, і про нові, сучасні змагання в науці і літературі, котрі у Відні Борисові далеко легше й повніше можна було пізнати, ніж йому в Перемишлі.

— Ну, Епамінондо! — скрикував раз по разу Тоньо, коли вони з вузької стежки, по котрій треба було йти гуськом, вийшли на широку дорогу. — Ну, хто б його надіявся з тобою нині зустрінутися! А ще в таку пригоду! Але чуєш, друже, наперед тобі кажу, що не пущу від себе перед тижнем. Ані не думай! Мусиш розповідати, розповідати й розповідати!

— Ну, не хвались, що не пустиш, — відказав Борис. — Може, будуть старші від тебе, що проженуть.

— Ніколи! Тебе мали б прогнати? Та вони богу дякувати будуть, що ти прибув, зможеш подати нам добрі ради про університет. Адже знаєш, ми по maturі на університет поступаємо.

— Ну, gratulюю! Дай, боже, в добрий час!

І Борис обом браттям щиро стиснув долоні.

— Значить, ми відтепер товариші, студенти.

Отак балакаючи то се, то те, дійшли до дому. Там уже віддавна ждали паничів на обід. Вже здалека, зближаючись до панського двора, що стояв на горбочку, обведений невеличким садом, розкиненим по схилі горба і обведеним зелено викрашеними штахетами, наші пішоходи побачили коло садової хвіртки вижидаючі дві жіночі постаті під рожевими парасольками.

— Ох, а ми за нинішніми пригодами й тарапатами здорово таки запізналися на обід, — скрикнув Тоньо.— Ади, Мундзю, он мама і Густя чекають на нас. Ой, буде ж нам, буде!

— Ну, не бійся, — сказав Едмунд, — мама зараз подобріє, скоро їй рибу покажеш, а Густя, — ну, тої ми, мабуть, і не дуже будемо боятись.

— Хто се Густя? — спитав рівнодушно Борис.

— Наша сестра, роком старша від Мундзя, — сказав Тоньо.

Підійшли до хвіртки.

— Ну, бійтеся бога, хлопці, де ви пропадаєте? Що з вами діється? Я вже хотіла слуг посилати за вами, думала, що ви потопилися де-небудь!

— Ні, мамочко, ми здорові! — сказав Едмунд. — Правда, в буваличах бували, але, богу дякувати, якось добре нам пішло.

— В яких буваличах? — запитала мати.

— Ну, про те ми мамці вільнішим часом розкажемо.

— А я от мамі двох гостей тащу, — сказав, сміючись, Тоньо. — Оден — наш давній товариш, а потроху й мій учитель, пан Борис Граб, слухач медицини в Відні.

Борис зняв капелюх і поклонився дамам.

— До услуг пані добродійки, — сказав він. — А се вже пан Антоній своєю поетичною фантазією видумав про моє учительство. Ніколи його учителем я не був і не зумів би бути.

— Епаміондо! — скрикнув Тоньо з комічним пафосом. — А ти відколи навчився компліменти підпускати?

Та й то ще хлопцям! А надто ще в присутності дам! У, се ти мені нове лице показуєш.

— Не компліменти, товаришу, а правду говорю. Твоя спеціальність інша, а моя інша. Я тебе в твоїй спеціальності навчати не можу і не берусь. От і все.

— Ну, ну, хитрий ти! — погрозив йому Тоньо. — А отсе, прошу мамці, ще один гість. Сей компліментів говорити не буде, навіть не поклониться, але надіюсь, що й його не проженете з хати.

І він взяв кленя за голову і скинув з нього повивачі з лопухового листя. Пані Трацька і панна Густя так і ахнули з диву на вид прекрасної, так рідкої величини риби.

— А се ви відки взяли? — запитала пані.

— З виру! — сказав Тоньо.

— Але яким способом?

— Отсей Немрод сполював! — сказав він, беручи Едмунда за плече. Той зарум'янівсь з радості. Мати, котру прихід Бориса, очевидно, не дуже врадував, а його обертання до Тоня як товариша таки й неприємно вразило, особливо коли почула його хлопську назву, при сій вісті трохи роз'яснилась. Едмунд був її улюблений син, а всяка його удача наповняла її великою радістю і гордощами.

— Ну, славно! Значить, ви заробили сьогодні на обід! Ходіть же! Прошу, пане... як маю честь звати? — звернулась вона до Граба.

— Борис Граб, — сказав той, червоніючи. Він чув, що те ніби забуття його назви — се шпигнення шпилькою, але йому було байдуже.

— Прошу за нами! Обід давно жде! — І пішла з дочкою передом, за нею Едмунд, похитуючись на ногах, немов лагодивсь пуститись в танець, а позад нього Борис з Тоньом. Ішли мовчки. Борис цікаво оглядав садок і фронт двора. Був се партеровий під гонтою будинок, чисто побілений, з ганком посередині і з чотирма парами вікон по обох боках. Ганок обвитий був диким хмелем, перед ним на широкій, піском усипаній доріжці в два ряди стояли чотири великі вазони з олеандрами. Перед вікнами були грядки і клумби з цвітами і крутими стежечками, а трохи пониже починався сад. Під одною розлогою та густою яблунею, що гіллям аж до землі прихилилась, була поставлена бесідка з зелено крашеної решітки, з лавками довкола і з столиком посередині; по решітці спинався густий, біло й синьо цвітучий повій. До західного фронтового угла припирали штахети, котрими обведений був сад; далше на захід виднілась висока і широка заїзна брама і обведені дощатим парканом шопи, стайні, стодоли, оборogi і прочі господарські забудування.

На ганку сидів господар дому пан Станіслав Трацький з люлькою в зубах. Тоньо підвів до нього Бориса і представив його батькові.

— Чував я про вас, пане Граб, чував, — сказав Трацький. — Аякже! Всі вчителі в гімназії мов наняті величали вас, як найспосібнішого ученика. А особливо пан Міхонський, мій особистий друг і товариш недолі. О, то була чиста душа! Знаєте, ми разом на еміграції були, — натерпівся бідолаха, поки ту те нужденне місце дістав!

— Він був для мене правдивим батьком, — з чуттям сказав Борис. — Я й представити собі не можу, чим би я був без його помочі й щирої, правдиво батьківської опіки та науки.

— А знаєте, його вдова тут у нас в сусідстві, зараз в другім селі, у батька живе. Батько її — лісничий в добрах князя Шамбора. У нас часом буває, — дуже мила особа.

— Чи так! Оцього я не знав, — з якимось надзвичайним зрушенням сказав Борис.

— Ну, Епамінондо, — сказав Тоньо, що вже встиг вернутися з покою без шапки і без риби, — пора нам обідати. Знають татко, ми його Епамінондою в гімназії звали за те, що ніколи не бреше!

І після такої рекомендації взяв Бориса запідруку і повів його до їдальні. Пан Трацький був уже по обіді. Він рано їздив верхом в полонину до косарів, а приїхавши голоден, разом з найстаршим своїм сином Густавом пообідав, не дожидajući молодших з купелі. По обіді Густав кудись вийшов, а батько засів в ганку з люлькою, коли й хлопці надійшли.

Пані Трацька засіла при столі на чільному місці; праворуч неї сіла Густя, ліворуч Едмунд, далі Тоньо. Борисові випало місце між Тоньом і панною. Борис ще при першій стрічі в саду був немов якимось раптовим проблизком світла поражений появою панни Густі, то й не диво, що тепер, сидячи поруч неї, чув, як мороз пробігав по його тілі, як кров то вся спиралась в його груді і спирала дух в горлі, то знов ливнем приливала до голови, тислась до очей і викликала перед ним німі якісь, вируючі рожеві круги, оптичну злуду, що моментально приймала очерти лица його сусідки. Йому здавалось, що ті рухливі появи перед його очима видні всім так виразно, як йому, що вони зраджують його тайну, що на нього ззираються всі з якимсь подивом, з тихим, таємничим шушуканням, і він нізащо не смів піднести очей і глянути хоч скося на лице своєї сусідки. Тільки її біла сукенка виднілась йому, бо майже доторкалась його, і легесенький, ледве чутний, освіжаючий запах резедової помади ішов від її шовкового золотистого волосся, сплетеного в дві товсті коси, що спадали на її рамена.

— Пан в Кракові на медицину ходять? — спитала перша Густя Бориса милозвучним, хоч якось неприродно горляним голосом. Борис затремтів, але добував всіх сил, щоб успокоїтись.

— Ні, пані, у Відні.

— А то для чого не в Кракові? Все ж таки краще було б в рідній стороні.

— Що ж, пані, любов до рідної сторони — гарна річ, ані слова. Але наука медицини вимагає чого іншого. Тут треба обширної клініки, музеїв, багатих всякими препаратами, великих фахових бібліотек і вчених, уміючих професорів. А всього того в Кракові так як би й не було.

— Невже ж! Чи то може бути! — скрикнула з виразом розчарування Густя. — А я думала, що такий давній і славний університет, як наш Ягайлонський, нічим не повстидається перед жадним європейським.

— Така думка чинить честь вашому, пані, патріотизмові, але, як і многі другі на патріотизмі основані думки, єсть тільки ілюзією. Можна жалувати, коли дійсність звичайно за першим приступом розбиває такі думки, але так воно мусить бути.

— А! А ви, певно, виходячи з того, що так мусить бути, і самі відчуваєте певну радість, коли вам удасться у кого такі, по-вашому, ілюзійні думки розбити.

— Противно, пані. Не раз мені самому жаль їх. І сли коли-небудь, то певно в тій хвилі відчуваю такий жаль, бо бачу, що ілюзія о вищості краківського університету була для пані надзвичайно дорогою.

— Не перечу сего, — сказала панна Густя, — бо кому ж, якому щирому полякові могла б не бути дорогою така славна спадщина з нашої славної минувшини, як Ягайлонський університет. Тож і самі признаєте,

що бажання — бачити сей університет на висоті сучасної науки, бачити його огнищем, громадячим круг себе всю польську молодіж, — таке бажання вповні оправдане і законне.

— Зовсім оправдане і законне, — живо потвердив Борис. — Я ж против бажання ані словечка не кажу, і хоч сам числю себе не до польської, а до руської молодіжі, то все-таки і з мого народного становища мушу мати співчуття для такого бажання. Але я говорив тільки про факт, а факту, ласкава пані, ніяким бажанням не заступиш.

Панна Густя під час сих слів Борисових поклала мимоволі ложку в таріль і перший раз звернула на свого сусіда своє лице, впила в нього свої очі, трошки надміру витріщені виразом якоїсь невисказаної тривоги, непевності і зачудування. Борис тепер сидів спокійний; розмова освіжила його, вивела його на живу колію, — він спокійно глядів в Густине лице.

— Позвольте, я, може, не добре зрозуміла вас, — сказала вона. — Ви числите себе не до польської, а до руської молодіжі. Невже таки се не все одно? Чи одних і других не в'яжуть спільні традиції, спільні інтереси, спільна любов до спільної вітчизни?

Слова ті висказала панна Густя з нетаєною досадою, з докором, і навіть слабенький рум'янець виступив на її бліде, аж прозірчате лице.

— Ні, пані, Русь і Польща — се не все одно, — відказав Борис. — Польські традиції не ті самі, що й руські, руська вітчизна не та, що польська. А щодо інтересів, гм, о тім треба б доклано говорити, одним словом сего збути не можна.

Густя поблідла. Вона виросла і виховалась на тій польській літературі "золотої доби", котра з екзальтованим чуттям патріотизму, з ідеями о цивілізаційній, братерській, освободжаючій місії Польщі серед усіх народів світу спокійно сполучувала незнання реальних потреб і змагань власного народу і нібито добровільне, а все-таки підчинення Русі і Литви,

котрим велено було будь-що— будь уважатися невідривними частинами тої фантастичної Польщі. В своїм домі вона також не чула нічого такого, що б перечило тим поглядам, а з тодішніх польських газет знала про руську справу хіба тільки, що якась горстка "nieporządnych i nierozsądnych wicherzycieli i świętojurcow"* силується бунтувати народ проти поляків, щоб зовсім відірвати Русь від Польщі і прилучити її до Москви. Вона глибоко і з цілим жаром своєї екзальтованої душі ненавиділа тих людей, погорджувала ними, вважала їх своїми особистими ворогами, котрим рада б була по силі змоги причинити всяку пакість.

— Так ви святоюрець? — спитала вона у Бориса.

— Ні, пані, не святоюрець, а так собі русин. Коли конче хочете ще й осібної назви, то звіть мене народовцем.

— Коли не святоюрець, так, значить, держите руку з поляками?

— З усіма чесними і добрими людьми я держу руку, котрі готові помагати або бодай не шкодити самостійному розвоєві мого народу.

— Самостійному розвоєві вашого народу? Якого народу? Чень же польського?

— Ні, пані, — терпливо пояснював Борис. — Я можу і мушу симпатизувати з поляками, котрі розвивають самостійно свій польський народ, але чень же маю право жадати від них, щоб вони не боронили мені працювати для свого, руського народу.

— Та хіба ж єсть який руський народ? Що се за народ? Світ знає тільки два народи: польський і московський. Хто не поляк, той мусить бути москалем.

Борис усміхнувся. Хоч і як не пожадана була для нього та теоретична розмова зараз при першій знакомстві з панночкою, хоч і як він мусив

жаліти над її односторонніми поглядами, то все-таки той жар, з яким вона висказувала свої погляди, показував, що ся дівчина думала і вироблювала їх собі власною працею, що вона витворила собі ідеал і полюбила його. А що сей ідеал не згідний з дійсним життям, се, очевидно, не її вина, а вина школи, виховання, лектури. Зате живість і жар, з яким вона висказувала свої переконання, свідчили корисно о розвої її чуття і думок, і се Борисові дуже сподобалось.

— Ну, пані, — сказав він, — не знаю я, де ви вчились етнографії, але мушу сказати вам, що ошибаєтесь. Між поляками і москалями живе ще один, і не маленький, бо 18-ти-мільйонний народ. Се якраз ті русини, до котрих і я себе зачисляю.

Густя витріщила очі і хотіла ще щось сказати, але пані Трацька перебила.

— Але ж, Густочко, пан... перепрашаю, я все забуваю, як маю звати...

— Граб, Борис Граб, до услуг пані добродійки, — сказав Борис.

— Пан Граб подумає далі, що ти й зовсім етнографії не вчилася, коли нічого не знаєш про той народ, до которого він себе зачисляє. Пан Граб — медик, студент університету, він сі річі мусить ліпше знати. А ти в спори вдалася! Я думаю — покиньте ви сю учену розмову!

Бориса немовби приском обсипав при тих словах. Він спалахнув полум'ям, але зараз же опанував себе.

— Шановна пані надто високо судять о моїм знанні, — сказав він. — Я не етнограф і о нічиїх етнографічних знаннях не берусь судити. Але відомість о існуванні руського народу вважав я так елементарною і загальнозвісною.

— А видиш, Густю, не знаєш елементарної річі, — з їдким дотинком сказала пані Трацька.

— А особливо, — незважаючи на її дотинок, тягнув даліше зовсім рівнодушно Борис, — коли о тім говорить особа інтелігентна, і надто ще на руській землі.

— Що? — скрикнули разом мати і дочка, хоч з неоднаковим чуттям, — так се, по-вашому, руська земля?

— Так, пані, — сказав Борис.

— То й ми, по-вашому, русини, а не поляки — питала Густя, між тим коли мати аж уся почервоніла з досади.

— Про се я не берусь судити, — відповів Борис. — У інтелігентного чоловіка там вітчина, куди його тягне симпатія і де він прикладає свою роботу.

Сі слова, очевидно, поразили Густю. Вона замовкла, немов змішалась чимсь несподіваним, немов з тісної улички, в котрій душила її досада, нараз вийшла на широке поле з видом в далеку, але мглою застелену країну.

— То, значить, там вітчина, де платять, — злобно сказала пані Трацька.

— Але ж, мамочко, — вмішався Тоньо, — пан Борис зовсім того не сказав. Чи ж симпатію і любов можна купити грішми? А він прецінь сказав, що вітчина там, куди нас тягне симпатія. Адже сему мамця не заперечать,

— Заперечу! — сказала строго пані Трацька. — Вітчина дана нам від бога і за його волею ми повинні йти. А симпатія може бути фальшива і завести нас на бездоріжжя.

Борис бачив, що пані Трацька висказала се роздрозненням голосом. Не хочаючи побільшувати її роздрознення, він не відповів їй нічого і замовк. Густя теж мовчала, занята своїми думками. Так пройшов обід. Повставали від стола, подякували господині; Борис, по приміру Густі і паничів, хотів поцілувати її руку, але вона приняла руку і відповіла тільки церемоніальним гордим поклоном. Дами пішли до свого покою, паничі на ганок, де батько з люлькою в зубах, сидячи опертий о поруччя ганку, дрімав. Щоб не будити його, Едмунд вернувся назад до покою, а Тоньо з Борисом на пальцях пройшли в сад.

— Славна у тебе сестра, — сказав Борис по хвилевій мовчанці, немов упорядкувавши у своїй голові всі вражіння, відібрані під час обіду.

— А знаєш, — відказав йому Тоньо, — я й не знав, що вона така патріотка. Ніколи якось з нею на сю тему ми не балакали.

— А о чім же ти з нею звичайно балакаєш?

— Та так, в ширші розмови ми рідко запускалися, хіба о літературі. Вона під небеса виносить Красінського, а я спорюсь з нею. А знаєш, який цікавий погляд вона висказала раз якось на "Пана Тадеуша"?

— Ну-ко, який?

— Що се — забавка, а не епопея народна. Бо в епопеї народу, угнетеного і борючогося за свою свободу, зовсім не повинні мати місця балакання про моркву, капусту, гусей, ведмедів, якихось возних, ключників з коноплями і таке інше. Міцкевич ту, — каже вона, — спроневірився своєму післанництву. Я тоді споривсь з нею за реалізм в

штуці і думав, що вона стоїть за романтизмом. Аж тепер бачу, що вона се з патріотичного погляду говорила.

— А що ж, — сказав з намислом Борис, — хоч і який се односторонній погляд, а все-таки цікавий, характерний. Ну скажи ти мені, а так про строї, балі, театр розпитує вона вас, як приїдете з города?

— Ніколи.

— А сама буває на забавах? Любить танці?

— Зовсім не танцює. А на забаву як коли й витягнуть її, то тільки там нудиться.

— Ну, а чим же дома займається?

— Читає, шиє, грає, — ну, часом коло господарства дещо, але пожитку з неї мало. Пішлють її коло женців постояти, вона візьме книжку, зачитається, а женці роблять собі, як їм хочеться. Мамця вже й сварили на неї за се, так не допомгло. І посилати перестали, хіба що до кухні.

— Так в кухні, значиться, робить?

— Ну, нібито робить, — з усміхом сказав Тоньо. — Колись пішла, а за хвилю прибігає до мамі і жалується, що кухарка не пускає її запражку робити. Чому? Бо днем перед тим робила, робила, задумалась і спалила на нінащо. Мама засміялись та й післали її до фортеп'яну.

— А грає гарно?

— От почувеш, осудиш.

— Ну, брате, пусте ти кажеш. Хіба не знаєш, що я не музикальний! А ти так скажи: могла б на концертах виступати, на хліб собі заробити тою грою?

Тоньо видивився на нього і навіть рот розняв, немов Борис сказав щось так невідомого та нечуваного, що й думкою на те впасти трудно.

— На хліб? Адже ж їй, богу дякувати, не треба аж так заробляти.

— А як же буде заробляти? — простодушно спитав Борис. Тоньо з диву не виходив.

— Заробляти? А хіба ж мусить заробляти?

— Значить, як же? Буде їсти незароблений хліб?

— Але ж у нас чень же на тільки стане...

— А як не стане?

— Е, Епаміондо! — засміявся Тоньо, з легкістю хлоп'ячої вдачі стрясаючи з себе важку змору, навіяну Борисовими словами, — вигадуєш, брате! Що нам лякати себе самих тим, чого нема, а що може бути? Бог зна що може бути, — але що з того? От ходи, я тобі дещо з своїх нових віршів покажу. Я дуже рад почути твій суд, який-то з мене ученик, чи скористав з твоїх добрих рад?

— Ну добре, ходім, — сказав Борис і знов попав в якусь задуму, ідучи попідруку з Тоньом до невеличкої, чисто вибіленої офіцини в кутку саду на схід від дому; в тій офіцині жили паничі літом, бо тут їм і холодніше і вигідніше було.

А між тим в покою пані Трацької йшла інша розмова. Пані кинулась на фотель, а взявши з комоди вахляр, почала холодитися.

— У, та й змучив же мене той незносний хлоп! — сказала вона. — Але бо й ти, Густю, — додала, по хвилі звертаючись до доньки, — бачиш, що се грубіян, чоловік без виховання, і не перестанеш з ним розмовляти. Я аж сама не знала, що зо мною діється, слухаючи його бесіди.

— Мама надто остро судять, — сказала немов в задумі Густя. — Мені він не видався ані грубіяном, ані чоловіком без виховання.

— Ха, ха, ха! А се хіба добрий тон закидати дамі, що не знає етнографії, не розуміє того, що говорить?

— Але ж се правда, моя мамо. Я ж справді етнографії не знаю. А хіба ж він для доброго тону мав брехати?

— Моя мила, я сего не жадаю, хоть добрий тон часом і сего вимагає. Але повинен знати, як сказати, коли що сказати і коли змовчати.

— Але мама йому відрізали, — сказав, сміючись, Едмунд, що тільки що ввійшов до покою. — Заговк, немов води в рот набрав.

— І чого він до нас приплентався?

— Та так, вандрує по горах. Я здибав його, як босяком, несучи черевики на плечах, і з підкоченими повиш колін штанами переходив вбхід через Стрий. А Тоньо взяв та й запросив його до нас.

— Фі! Зовсім по-хлопськи. І швидко ж піде?

— Не знаю. Тоньо казав, що швидше, як за кілька день, його й не пустить.

— Коли він мамі такий нелюбий,— сказала якось терпко Густя,— то можна дати йому пізнати, щоби йшов собі геть.

— Ну, моя мила, сего не можна, не випадає,— сказала пані Трацька, — хоч я й дуже була б рада, якби нам якнайскорше позбутися сего непрошеного гостя.

— Тоньо буде певно читати йому свої вірші,— злобно замітив Едмунд, знаючи, що мати дуже не любить Тоня за його віршування.

— Вже мені ті його вірші кілком в горлі стоять! Зовсім хлопець одуріє, від усякої пожиточної роботи відіб'ється, на дурниці весь час потратить,— дразнено сказала пані Трацька.

— Але ж, мамочко, може той пан Граб Тоньові і Мундзьові дати деякі ради і інформації про університетське життя. — сказала Густя.

— Мені не треба його рад,— сказав Едмунд, гордо відкидаючи назад голову.— Дам собі раду й без него.

— А все-таки, мамцю, я думаю, що коли не оба, то бодай Тоньо може скористати з його рад. Який там і є його тон, але, впрочім, він мені здається чоловіком серйозним і розумним.

— Що се з тобою, Густю,— сказала до неї мати,— чи не впав тобі сей мужик в око, що ти так його борониш! То, певно, за ті імпертиненції, котрих він тобі наговорив!

— Мамочко,— сказала, спалахнувши, Густя,— я не бороню його, але говорю, що думаю. А імпертиненцій від нього я ніяких не чула,— противно, чула дещо такого, над чим і мені, і всім нам варто би добре подумати.

З тими словами вона вийшла з покою.

Мати зачудованими очима погляділа вслід за нею, здвигнула плечима і, звільна махаючи вахлярем, обернулась до Мундзя, що розперся в фотелю під вікном і пальцями тарабанив марша по столику. Її очі з любовою спочили на гарному, трохи обпаленому сонцем лиці, на зграбному стані і на білих руках сина.

— Ну, Мундзю,— сказала вона м'яким ніжним голосом,— розкажи ж мені тепер, де ви до обіду бували, куди пропадали?

Едмунд засміявся.

— Е, мамо, то би багато розказувати, а мало слухати. Я був нині таким героєм, який ще й відроду не був.

— Героєм? Яким героєм?

— Кулика хотів убити і не вбив, і се ще найліпше сталось. Кленя вбив, але мало й сам смерті не пожив. А вкінці жида не хотів убити, та мало справді не вбив.

— Що, що, що ти говориш? — скрикнула мати, блідіючи і зриваючись з місця.

— Що мама чують,— сказав Едмунд нібито рівнодушно, стараючись не показати по собі, що йому приємне те вражіння, яке зробили на матір його слова. І, звільна цідячи слово по слові, немов говорячи о якійсь посторонній речі, він почав розказувати про свою пригоду з кленом, а коли дійшов до того, як, почувши корч в нозі, випустив рибу, а сам безвладно пішов на дно, глянув на матір. Вона стояла бліда-бліда, мов одеревіла, і тільки легко хиталася на ногах, мов готовилась от-от упасти на землю.

— Але ж, мамцю,— скрикнув Едмунд, схапуючись з місця і кидаючись до неї,— прецінь же бачите, що мені нічого не сталося!

— Дитя моє! Дитя моє! — захлипала пані Трацька, обнімаючи сина і покриваючи лице його слізьми та гарячими поцілуями.— І я могла утратити тебе! Ох, се був би, певно, й останній день мого життя!

— Успокойтеся, мамцю! — благав Едмунд, але пані Трацька довго не могла успокоїтись. Її жива фантазія на тисячу ладів відтворювала їй страшну сцену, небезпеченство її улюбленого сина. За тою одною сценою Бона й забула розпитати, хто і як вирятував його. Рятунку той не мав ніякої ціни в її очах, бо Едмунд був здоров, не втопився,— але через сам факт страшного небезпеченства, в якому він знаходився, Едмунд стався в її очах ще кращим, дорожчим, милішим, і вона раз по разу притискала його до грудей, цілувала його очі, лице, чоло, обсипала його найсолодшими пестощами і мало що не обвиняла себе самої, що в тій хвили, коли її самотності щастя, її Мундзик мало що не втопився, вона не прочула серцем його небезпеченства, не провиділа його віщим духом материнської любові, але могла спокійно зацікавитися приготуваннями до обіду.

— Що тобі, Густю? — сказав, прокинувшись зо сну Трацький, коли Густя, ще крихітку рум'яна, скорим кроком вийшла на ганок.— Чи не сварилася з Мундзиком?

— Ні, татку, я так, по обіді попрятувала, — сказала Густя,— та хочу в садок вийти, прохолодитися.

— А то добре,— сказав пан Трацький встаючи,— і мені також треба пройтися. Ходімо разом. А що ж той наш гість, де він?

— Не знаю, десь з Тоньом пішов. А знають татко,— він каже, що він русин!

— Русин? Ну, і що ж тут дивного?

— І каже, що не відчуває себе поляком.

— Як то?

— А так, каже, я ані не москаль, ані поляк, а русин. Русини, каже, то самостійний народ, що числить 18 мільйонів душ.

— Ну, що ж,— сказав спокійно Трацький, — нехай йому буде й так. Хіба тобі се дивно?

— Авжеж дивно! Він каже, що з поляками держить лиш о тільки, о кілька вони йому не перепиняють бути русином і працювати для окремого розвою русинів.

— А з москалями не держить?

— Ні. Казав, що до святоюрців не признається.

— Ну, то се нічого, доню. Коли не держить з москалями, то буде з нами. Се, доню, є така фантастична купка людей, хлопомани зовуться,— я тобі згадував колись про них. Вони бажають сотворити собі окремий хлопський народ. Ну, але се пуста забавка. Треба їм оставити їх мрію: побавляться нею, як діти, та й покинуть. Самим надоїсть. А тоді, котрі чесні, то певно, до нас прийдуть.

Се легке і просте пояснення справи на хвилю немов успокоїло Густю, але лиш на хвилю. Коли трохи глибше вдумалась в нього, воно видалось їй надто вже простим.

— Ні, таточку, мені здається, що не така легка буде з ними справа,— сказала вона. — Сей Граб видається мені серйозним і розумним чоловіком, несклонним до забави і до мрій.

— Нічого, нічого,— сказав, сміючись, пан Трацький. — І найрозумніші люди мають кожний свою мрію, котру пестять, котрою любуються, за котру в данім разі готові й душу зложити!

Сі слова однако ж, замість успокоїти Густю, немов перелякали її. Вона зблідла і звернула на батька свої прекрасні сапфірові і глибокі, як море, очі.

— Але ж, таточку,— скрикнула вона,— в таких разі хто нам поручить, що й наш патріотичний ідеал, за котрий ви боролися і голови клали, для котрого і ми бажаємо жити і вмирати, що та наша Польща від моря до моря не покажеться такою мрією, витвором розогненої фантазії?

— Але ж, Густочко, що ти говориш! Се зовсім інша річ. Польща має свою історію, тисячолітню славу минувшину. Се вже не фантазія. А у тих хлопоманів нема нічого такого.

Сей доказ наразі загородив дальші Густині думки. Вона знала і любила польську історію, знала її головню по патріотичних книжечках вроді Семенського "Wieczory pod lipą"*, Хоцішевського оповідань з історії польської та Немцевича "Śpiewy historyczne"*, але читала також дещо з Лелевеля, Нарушевича і Шайнохи. Звісно, розум її не був ще настільки критичний, щоб логічно пов'язати ті докази і добачити їх нескладицю. Нема історії, значить, і будущини бути не може,— ся думка здавалась їй так простою і розумною, що й сумніву о її правдивості бути не могло.

В тій хвилі з подвір'я, від сторони, де стояли стоги свіжо звезеного сіна, дався чути якийсь гамір, далі крик болю, крик погрози, ще крик болю, і ще, і ще. Крик той, не втихаючи, зближався чимраз більше. Брязнула клямка хвіртки, ведучої до саду, і в хвіртці показалася стать нужденного, вікового вже бойка, без шапки на голові, з розпатланим волоссям, оброслим лицем, що мало на собі аж надто видні сліди голоду та п'янства, в брудній сорочці і ще в брудніших міхових штанах, підкочених повиш колін. На плечах двигав він велику в'язку сіна. За ним крок в крок ішов з райтпайчем в руці високий статний панич, з чорними бакенбардами і виголеним підборіддям, в літній блузі, переперезаній чорним ремінним поясом з блискучою сталевою пряжкою в виді двох медведів, чіпляючих один одного передніми лапами в страшні обійми, і в т[ак] зв[аних] польських чоботах з високими гарно поморщеними

халявами на ногах. Панич сей — то був найстарший син Трацьких, укінчений правник і трохи вже чи не доктор прав (мав ще одно ригорозум робити), Густав Трацький.

— Іди! Іди! — кричав він раз в раз до мужика і ненастанно сік його ззаду райтпайчем то по плечах, то по раменах, то по худих обнажених литках. Від ударів райтпайча на литках декуди порепалась шкіра і текла кров тонкими червоними смужками по бруднім тілі, а декуди повиступали грубі, сині, басамани.

— Се що такого, Густав? — спитав здалека пан Трацький.

— А веду вам ту вашого найліпшого сусіда,— відказав Густав.— От вам, полюбуйтеся! Сам я зловив його, як наше сіно крав. А ви довіряєте їм! Іди далі, перед пана! — сказав Густав до мужика, і знов засвистів райтпайч і застогнав з болю мужик, то підскакуючи, то похиляючись під немилосердними ударами.

— Але ж, Густав, — скрикнула Густя болючим голосом,— бійся бога, що ти робиш? У тебе бога нема в серці! За що катуєш чоловіка?

— Ет, мовчи ліпше, ти, романтично! — скрикнув гнівно Густав. — Не твоє діло! А не можеш дивитися, то геть іди!

Пан Трацький між тим приступив ближче до мужика.

— То ти, Юрку? — сказав він з докором. — Ти, котрого я вважав таким чесним і порядним чоловіком? От який ти чесний!

— Аякже! Чесний! Ви тільки так до нього говоріть, ласкавенько, ще й посадіть коло себе, то вже він зуміє вам баки забити! Ех, тату, тату! Жалуєтесь на свою мізерію, а, бігме, самі всьому винні! Куди вам господарювати з вашими романтичними поглядами! "Люд, люд!", "Свята

серм'яга!" А що та серм'яга що побачить, те і вкраде, те вам байдуже. Не так би вам з ними балакати, а от як!

І він знов щосили ударив мужика райтпайчем по литках, аж кров виступила і закрасила плетений білим ремнем райтпайч. Мужик аж присів і простогнав з болю, не пускаючи в'язки з плечей.

— Ну, сусідо, довго так будеш стояти? — крикнув до нього Густав. — Зараз упадь пану до ніг і перепроси!

Мужик таки з в'язкою кинувся на землю перед Трацьким, схитнувся якось і впав лицем на доріжку, висипану дрібним піском.

— Ах,— скрикнула Густя, — він умлів! — І заломила руки.

— Не бійся, не бій, ти, м'якушко,— відказав Густав,— нічого такому злодієві не станеться! Я його зараз витверезу. Ну, що, не встанеш ти! — крикнув він до мужика, копнувши його чоботом під бік. — Перед ким ти будеш комедію грати? Не бійся, ми ту розуміємось на фарбованих лисах!

Мужик, стогнучи, встав.

— Бери сіно, занеси назад на місце і рушай собі до чорта! — командував Густав.— На нині буде з тебе і сеї пам'ятки. А на другий раз пам'ятай,— як зловлю, то не минеш криміналу!

Мужик взяв сіно і, стогнучи, пішов, а за ним, спльовуючи та воркотячи, пішов назирцем Густав. Густя стояла, як сама не своя. Ся огидна сцена, хоч не перша в тім роді, розворушила до дна її серце. Вона тремтіла, їй здавалось, що чує острий біль на власнім тілі там, де текла кров і виднілись синяки у мужика.

— Чи се ваш брат? — почувся в тій хвилі за її плечима тихий, придушений голос. Озирнулась, за нею стояв Борис, блідий, з заціпленими зубами і тремтячими руками.

— Брат,— ледве чутно прошептала вона.

— А також польський патріот? — мов ножем, різанув Борис.

Густя стрепенулася, мов від дотику розпаленого заліза. Немов тупим ножем пхнуто їй в болючу рану. Вона тільки зирнула на Бориса з невисказаним докором і жалем,— сказати не могла нічого. О, як вона в тій хвилі ненавиділа його! Як радо була б стерла його з лиця землі, щоб він не дивився на її встид, не був свідком нелюдського поступку її брата! Як радо була б якнайтяжче, якнайбрутальніше образила його найсвятіші чуття, коли б тільки могла, коли б не чула себе придавленою, розбитою його безпощадним докором! Дух їй сперло в груді, дрібні кулачки стислись конвульсійно, губи поблідли, немов послідня краплиночка крові з них уступила. А, Борис стояв перед нею блідий, недвижний, мов суддя, і ждав відповіді.

— Ні,— сказала вона вкінці з надлюдським напруженням усіх сил,— не патріот! Польські патріоти так не роблять!

Відвернувшись і швидко пішла за батьком, що звільна, з звішеною головою, мов у тяжкій задумі, і собі ж подибав з саду на подвір'я.

V

"Шляхцянка",— думалось зразу Борисові на вид сеї мізерненької воздушної панночки, що, очевидно, виросла без діла і навіть неспосібна була до якої-небудь, хоч трохи тяжчої роботи. Його лікарські погляди на жінчину як на господиню, на матір будущих поколінь збентежились, коли прирівняти її до сеї лялечки, мов виточеної з полупрозірчастої порцеляни. Але зараз же перша його розмова з Густею показала йому,

що в тій лялечці є жива, чутка душа, що в тій прекрасній головці тліє думка, працює дух, вироблюються переконання. З оповідань Тоня він дізнавався чимраз нових фактів, котрі вказували в Густі й добрий розум, і щире серце. Особливо ж глибоко вразив його вираз Густиного лица в ту хвилю, коли він, до крайності розізнений нелюдським поступком її брата, вколов її тим поступком. Той живий рум'янець її лица, на котрім відразу спалахнули і обурення на брата, і біль над мужиком, і жаль до Бориса, ті очі, повні сліз, ті дрожачі губи — все те незгладимо вбилося в його пам'ять. Густя, мабуть, і не підозривала, що в тій самій хвилі, коли вона почула прилив якоїсь злої ненависті до Бориса, вона навіки заповонила його серце, кинула в нього болем викресану іскру любові.

— Ви, пані, не гніваєтеся на мене? — сказав він до неї другого дня, коли ранком після кави нечаяно якось зустрілися самі двоє на ганку. 1

— Я на вас? — спитала Густя спокійно. — А то за що?

— За вчорашнє прикре слово.

Густя поглянула на нього своїми синіми очима, а відтак сказала:

— Признаюсь вам, зразу троха гнівалася. Навіть не те, навіть думала, що ненавиджу вас.

— Он як! — скрикнув Борис. — А за що, коли вільно спитати?

— За те, що ви зовсім несправедливо образили мене. Хіба ж я можу відповідати за поступки мого брата? Хіба мій патріотизм ту що-небудь винен? Як побачите мене, що я б'ю хлопа, або тільки почуєте, що біла кого, сварила на кого, або що, то тоді прийдіть до мене і цвікніть мені в очі: чи так патріоти роблять? Але поки того не бачили й не чули, то не маєте права...

Голос її затремтів і урвався, з очей покотились рясні сльози, і вона, закривши лице руками, втекла з ганку до свого покою. Борис стояв мов ошоломлений, перший раз глибоко привстиданий оцею куколкою, оцею шляхцячкою. В задумі пішов він по саду і надумав доконче перепросити її. Тільки боявся, що вона після того не покажеться йому на очі, буде уникати зустрінутись з ним де-небудь в чотири очі. Але знов помилився. До обіду Густя вийшла і привіталася з Борисом, мов нічого й не бувало, а по обіді молодіж вийшла в садок на прохід. Борис з Густею йшли в парі поперед усіх.

— Пані,— сказав Борис,— я мушу з цілого серця перепросити вас за те, що образив так тяжко і несправедливо. Ви мали повне право ненавидіти мене.

Густя всміхнулась.

— Ні, пане Борисе, не мала права іменно через те, що ваше чуття покровності з тим людом і любові до нього було дужче ображене поступком мого брата. Я знаю, як мене болить, коли хто вразить моє чуття патріотичне. А хлоп для чоловіка з хлопського роду, мабуть, також свого роду патріотизм. Ну, а по чім ви могли знати, що я, дивлячись на поступок брата, не признаю його добрим і справедливим?

— Я повинен був се знати! — скрикнув Борис. — Я ж видів, як уся ваша стать дрожала, і я ніколи не прощу собі того, що посмів вдоватку і від себе шпигнути вас. Я був такий роздразнений, що мусив на когось вилити свою жовч. Але для чого ж на вас? Чому не на того, котрий був причиною моєї злості? Е, я не посмів, трусом показався! Не посмів виступити против мужчини, оборонити чоловіка, а зігнав свою злість на слабій і нічого не повинній жінчині. От як мені се діло тепер показується. Ви, пані, мали повне право не то зненавидіти мене, але погорджувати мною!

— Ну, бог з вами, пане,— скрикнула Густя, якось немов зжахнувшись,
— що се ви вигадуєте! І не думала ніколи нічого подібного!

— Знаю, що ви не подумали, бо знаю ваш характер,— гаряче сказав Борис. — Але так само знаю, що з вашого стану між стома панночками, певно, дев'ятдесят і дев'ять так іменно глянули б на се діло.

— Ви дуже строго судите наш стан,— сказала Густя, — а те, що ви мене робите виїмком з-поміж цілої маси, не знаю, чи вважати компліментом, чи образою.

— Ані одним, ані другим,— скрикнув Борис. — Щонайбільше, може бути з мого боку помилкою. Але сего не надіюсь. Досить уважніше приглянутися вам, пані, а надто ще в таких моментах, як я вас бачив, щоб дійти до переконання, що маєш перед собою істоту, духом і серцем вищу понад те оточення, серед якого вона знаходиться.

При тих словах Борис спалахнув живим рум'янцем; йому зробилось якось маркітно, немов ото мимо його волі і відома з уст його вирвалося щось таке, що повинно було спочивати закрите на самім дні серця. Густя також похилила головку і запаленілась, але лице її покрилось виразом якогось жалю. По хвилевій мовчанці вона підвела на Бориса свої очі і сказала спокійно:

— А прецінь ви вчора закинули мені невідомість самих елементарних речей з етнографії. Де ж ту моя духовна вищість? Ви помиляєтесь, пане,— я така, як і другі.

— Про се позвольте, пані, мати мені свій власний суд,— відказав Борис. — А відомості етнографічні чи які другі — се діло таке, що за день набути можна. Не про те я говорю, а про загальний стан вашого духового розвою, про вашу інтелігенцію і ваш характер, про те, що ви вмієте, хоч, може, і не без труда не раз, підвестись понад звичайні кастові пересуди, не ставите своїй думці тісних і незрушмих границь вроді тої, що вітчина

дана нам від бога, значить, розбирати само поняття її — просто гріх. Я бачу в вас — принаймні здається мені, що бачу — змагання до поступу, до розвивання своїх думок, прояснювання понять і симпатій, і вже се робить вас виїмком серед тої заскорузлої і сплячої на своїх традиціях верстви, до котрої належите.

Борис говорив оці слова живо, тепло, але вже спокійно і рівно; він бажав, мабуть, затерти ними вражіння перших слів і в широкому коментарії розумованім втопити іскру того живого, сердечного чуття, котра проблиснула була в попередніх коротких словах. Але се йому не вдалося. Густя була жінчина з чуттям, надто тонко розвиненим, щоб не помітити і у других, де проявляється щире чуття, а де воно притьмом маскується.

Проходив день за днем, і з Борисом робилося щось таке, як з чоловіком, котрий мало-помалу сліпне; кругозір його стіснюється, стіснюється, — дальші, посторонні предмети гаснуть і щезають перед його очима, остається ще тільки невеличкий світлий кружок, в котрім зосереджується для нього весь світ з його красою і пишнотою, з його безконечним багатством красок і форм, і тоне він в тім кружечку цілим поривом своєї душі, чіпляється за нього всіми нервами, впивається скупими останками колишнього багатства і наводить в тих останках більше розкоші, більше радості і покріплення, ніж находив колись в цілім безмірі окружаючого світу. Таким ясним кружечком серед погасаючого світу стала для Бориса Густя. З цілим жаром здорової, непочатої натури віддався він новим для нього, щем'ячим і несказанно розкішним вражінням. І сам того не знав, не почував, як в його очах все стратило інтерес і притягаючу силу, що не було нею, не належало до неї, не дотикало її. І сам він не тямив, що з ним діялось, — бачилось, і не думав ні об чім, бо й несила була думати: все нутро його повне було відбираних вражінь, повне було її. Кожде її слово, її рух, її хід, стрій, усміх — все те живо вбивалося в Борисів мозок, жило в нім, розросталось і розмножувалось, і поза тими живими та всевладними виображеннями не могла зо дна душі підняти ніяка думка, ніяка рефлексія. Він ходив, мов в тумані, машинально розмовляв з Тоньом, мовчки вислухував шпигання пані Трацької, котра не старалась і скривати своєї до нього антипатії,—

але що се йому значило? Обіч Трацької сиділа звичайно Густя, і кожний її добрий та тихий погляд, кожде слово переважували для Бориса антипатію й ненависть цілого світу. Тільки в розмові з нею оживлявся, веселів, а очі його блискали дивним огнем. Але Густя чим далі, тим більше ставала здержаною, тим рідше якимось з ним зустрічалася, швидко уривала розпочаті розмови, скоро вони заходили на такі речі, котрі виходили поза звичайну гутірку і могли збудити яку-небудь живішу емоцію. І при обіді вона вже не сиділа коло Бориса; між нею а Борисом обібрав собі місце Густав, котрий все сидів повернений до нього плечима.

VI

Але помимо всеї геніальності Густавової адміністрації діла батьківського маєтку показалися дуже сумні та невтішні. Довги позатягано значні, проценти від них наросли ще значніші, на робітника годі було спуститися, то й доходи з господарства ледве покривали потреби; о заощадженні з них на сплату довгів і процентів годі було й думати, навіть коли б якнайбільше, до всяких можливих границь, обмежити власні потреби. Та й обмежити їх не легко було. Правда, великі видатки, які досі йшли на самого Густава, повинні були першого року зменшитися на скромну суму 500 гульденів,— Густав брався вижити у Львові за 1000 гульденів, надіючись притім з свого уряду ще деяких обривків. Але зате мусили побільшитись видатки на Мундзя і Тоня, котрі поступали на університет. Правда, Густав, по часі мудрий, радив давати братам якнайменше, забуваючи, кілько сам брав,— але тут спіткав рішучий опір з боку матері, котра й думки тої не допускала, щоб її Мундзикові могло чого-небудь хибувати. Звісно, найбільше при тих переговорах перепадало на горіхи старому Трацькому, в два огні поставленому між двома такими енергічними натурами, як син і жінка.

— О, так,— докоряла мужеві пані Трацька,— вже то таке моє ціле життя з тобою! Живеш в отих проклятих горах, як в ямі, ні вийти, ні виїхати! Про товариство хіба по наслуху чуємо! (А брехала, бо всякі м'ясниці таскала мужа й до Перемишля, і до Львова на забави, і дома гості бували). Коли що до чого: не час, душко, робота! То в полі робота,

то на тоці робота! А який хосен з тої роботи? От тепер бачимо. Робить, а ні за ним, ні перед ним. Дивиться, а не бачить. В живі очі окрадають, рабують, рвуть, а він нічого собі! А тепер, коли треба дітям порядне удержання дати, щоб перед людьми могли показатися, на жебраків не походили — то й нема! Ощадність! Ні, мій милий, є такі видатки в котрих ощадність буває гріхом!

— Але ж, Мілочко,— всякий видаток є гріхом, без котрого можна обійтися, а котрий веде до руїни!

— Можна обійтися! То без видатку на виховання дітей, по-твому, можна обійтися! Гарний батько, гарний обиватель, нічого сказати!

— Не на виховання! Чи я ж то на виховання жалую? Посліднє продам, а на їх виховання дам. Але не жадай більше, ніж треба. Молоді хлопці повинні привикати до уміркованого, скромного життя. Ні з-за чого їм грати роль великих панів, коли нам руїна грозить.

— О, так! А ми й самі анонсуємо ту руїну, удержуючи наших дітей на жебрацьким хлібу! Ні, сього не буде! Не буде, поки я жива,— скрикнула пані і, кинувши поглядом глибокої погорди на мужа, вийшла з покою.

Але коли напади матері були більше впливом роздрознення та пристрасної любові до Едмунда та обмежувались на голословних докорах в супроводі погордливих поглядів та охань, то Густав повів діло далеко основніше і глибше. Поперед всього викопав з гробу минувшину.

— Кажу татові, що так дальше йти не може,— говорив він твердо і спокійно.— Нам грозить цілковита руїна, і то в недовгій часі.

— Що ж я тому винен? — болісно скрикував пан Трацький, немов невеликатна рука грубо доторкнулась до його болючої рани.

— А хто ж винен, як не тато? — підхапував син. — Тато винні, і ніхто більше. Адже ми мали п'ять прекрасних сіл в Конгресівці! Де вони? Коли б вони у нас нині, то нам би не треба корчитись і журитися!

Пан Трацький зачудуваними і переляканими очима глянув на сина.

— Схаменись, Густаве, що ти говориш! Хіба ж ти не знаєш, для якої справи я приніс сю жертву?

— О, знаю, аж надто добре знаю, — докірливо відказав Густав. — Для такої справи, котра не стоїла й такої жертви!

— Сину, се ж була справа нашої вітчизни!

— Звиніть, татку, що вам заперечу! Се була справа фантастичних мрій кількох шалених голів. А ви, наївні романтики, дали зловитись на ті мрії, блискучі та злудні, як фата моргана! справа вітчизни! Невже татко не застановилися над тим, що яка ж то вітчизна може бути побудована на руїні своїх власних синів?

— Ей, сину, — твій реалізм трохи задалеко заходить! Щоб він раптом не перейшов у брудний матеріалізм. Жадна свята і велика справа не обійдеться без жертв! Покоління, котре не вміє сього зрозуміти і не принесе такої жертви, заслугує на прокляття потомності.

— Прошу татка, тільки без пафосу! — холодно замітив Густав. — Говорім з собою, як люди розумні. Татко кажуть: свята і велика справа. Я против того ані слова. Добре, для святої і великої справи всі віддаваймо і маєток, і кров, і життя. Я перший готов. Але справа того повстання!.. Прошу татка сказати мені по щирості, чи татко й досі вважають її великою і святою?

Пан Трацький трохи змішався на те категоричне питання .

— Ну, сину мій, — звісно, в кожній справі треба розрізнити основну ідею і виконання тої ідеї. Може бути й найкраща, найсвятіша ідея погано виконана.

— Ага! — злотно скрикнув Густав. — Признають татко! Погано виконана! Ту тільки заходить таке лихо, що не знати, для кого властиво пішли понесені жертви: чи для святої, чистої ідеї, чи для поганого виконання! Мені здається, що татко давно вже повинні були уяснити собі це питання. Впрочім, не знаю, може й досі таткові це неясне, так я поможу вашій пам'яті. Нізачим шило в мішку крити, — все одно вилізе. Скажу прямо: купка голодранців, вагабундів та пройдисвітів ошукала вас. Чули тато про ті мшиці, такі хробачки з солодким соком? Отож мурашка де здибле таку мшицю, то зараз починає її своїми вусиками лоскотати по животі, поки мшиця не випустить з себе краплину соку; мурашка тут же й висисає його. От так і вас полоскотали ті голодні та голі емігранти в дуже лоскотливе місце, у ваш хоробливий патріотизм, а ви давай витискати з себе послідні соки! Вітчизна, мовляв, жертви вимагає! А ті голодранці кинулись і пожерли, а вітчизні й понюхати не дали! От вам і вся немудра історія!

— Але ж, сину, чень же не заперечиш, що не самі ж голодранці робили це діло!

— О, певно, що ні! Голодранців була тільки горстка. Горстка та була б в іншому краю і в іншій суспільності зовсім не шкідливим сміттям, брудною піною. А у нас сталась на хвилю пануючою! Для чого? Бо найшла для свого панування тисячі дурнів, божевільних, що [за] власними мріями світу не бачили, що відмалку кормилися не здорового стравою, а гашишем і опієм, що у нас зветься емігрантською літературою!

— А все-таки ті божевільні та п'яні зробили дещо такого, чим і нинішнє здорове покоління могло б похвалитися! — роздразнено сказав батько.

— Ну, що такого? Я якось не чував, — відказав син.

— Ну, хоча б увільнення селян. Ажде се в великій мірі наше діло!

— О, славне та величне се діло, нічого сказати,— з іронією сказав Август. — Ні, іменно сего діла тямуща потомність не зможе вам простити! Іменно на тім пункті ліпше б було вам сидіти дома та не рипатись. Ну, скажіть на божу милість, що се ви такого доброго зробили? Розв'язали руки темним рабам, зреклись самі усякої опіки над ними; а віддали їх з руками й ногами на волю і ласку уряду, чиновників, посіпак! О, коли се патріотичне діло, то звиніть, що я таким патріотом бути не хочу. Адже тут, перед своїми очима, маєте он які гарні примірчики, як то гарно відплачується той люд за дану йому свободу! Бачили, як щиро, як складно вас рабує та обкрадає! Варто було для його свободи руйнуватися! Ні, я думаю, що варто би було принести жертву, щоб назад взяти його в руки, в добру тверду школу!

Пан Трацький сумно похилив голову. Йому здавалось, що удари важкого обуха на прах розбивають ті олтарі перед котрими він довгі літа молився; що якась немилосердна рука з корінням вириває з його серця дорогі чисті і світлі чуття, а в пороблені через те рани вливає гірку отрую ненависті та погорди до людей. А та рука — то була рука його власного сина! Але найтяжче було те, що на його страшні слова він не міг найти достаточного сильних замітів, що по його боці були факти, була правда.

— Що ж, не перечу,— озвався він слабим голосом,— що много зробилося й не такого, як би було треба, що воля тільки розумному, освіченому чоловікові корисна, а нерозумний, темний — до волі зовсім не спосібний. Візьми йому одного пана, він в тій же хвилі попаде під владу другого, попаде в нову, ще гіршу неволю! Не перечу сього, але що ж тепер робити? Що було, того не вернути! Небезпечно навіть говорити о тім!

— Га, га, га, — засміявся Август, — наївні тато з своїм страхом. Правда іронія! Перед хвилиною вважали верхом патріотизму — увільняти хлопа, жертви для нього, мов для Молоха, приносити,— а тепер показується, що ви не з патріотизму жертвували, а зо страху, що ви вважали того хлопа диким звірем, котрий леда хвиля може розламати заржавілу крату і пожерти вас самих, як пожирав ваших братів на Мазурщині 1846 року. От і подумали: нехай собі царський уряд бере ті голубці враз з гніздом. Ну, се інше діло, ясне діло! Так би й говорили, тоді й дискусія інша була б. Та ба, коли тоді всі патріотичні фрази пішли б до чорта, а у нас без патріотичних фраз і молоко не скисне, не то що! А коли б так по простоті говорили, то тоді ще видніше було б, що ви не мали потреби ані права робити тої жертви, а властиво трусливої абдикації з свого традиційного і важного становища. Так, скажу одверто, — увільнення хлопів за причиною шляхти я вважаю не жертвою, не патріотизмом, а трусливою абдикацією шляхти!

Погляд сей був настільки новий і смілий, що старий Трацький аж голову підвів і з німим подивом впер зачудувані очі в Густава. А той говорив не зупиняючись, голос його, твердий та жорстокий, помалу підносився, міцнішав і дзвенів, мов сталь, мов могучий рев наближаючоїся здалека течії реакції.

— Нехай тато не дивуються, а тільки пробують подумати. Самі тато признали, що много зробилося не такого, як було треба, — то значить попросту, що увільнення хлопів було передчасне, необдумане, глупе, що для хлопів треба було попереду школи, котра б навчила, приспособила їх бути вільними і користати з тої свободи, не надуживаючи її. З другого боку, я й сам признаю татові, що держати того звіра, хлопа, в клітці кріпацтва довше було небезпечно. Але ж уряд сам і без вас розпочав діло його увільнення. Ну і гарно, нехай би собі увільняв. Діло шляхти повинно було бути — не допомагати йому до того, а постаратися, щоб увільнений хлоп не попав в неволю чужинців, царських чиновників!

— Старатися! Добре тобі говорити! Але як було старатися? Протестувати? Махати пальцем в чоботі!

— То-то ж, що ні! Така річ не робиться протестами, а ще менше маханням шаблею.

— А чим же, по-твоєму?

— Простим способом: шляхта могла б була не допустити до хлопа царських чиновників, кацапів, коли б була сама поробилася чиновниками! З рук дідича-шляхтича хлоп був би тоді перейшов прямо в руки чиновника-шляхтича. З-під власті патрімоніальної, підкопаної, несмілої і обмеженої, під могучу і нічим не ограничену вдасть адміністрації. Отсе була б та школа, в котрій хлоп був би навчився користати з свободи, не надуживаючи її!

Пан Трацький аж руками замахав, немов відганяв від себе сю думку, але Густав говорив дальше:

— Ну, ну, не махайте! Знаю, що скажете: як же можна йти на службу до ката вітчизни, до тирана, москаля і т. д. Чував ці фрази і признаюсь вам, не чував глупіших. Невже ж ту такої великої мудрості було треба, щоб не розчовпати, що річ іде не о службу катові, але о службу своїм власним інтересам, о охорону підстави власного побиту. Ба, ні! Декламували "O wy nizcy, o wy ciemni"*, співали "Zstąp o Polsko, zstąp, aniele, w promienistem cielem"* — а на ділі вийшло, що в тих "nizkich" і "ciemnych", в тих "katakach z wypranemi od krwi szaty"* польський люд узнав свого добродія, а замість "Polski w promienistem cielem" зступила нужда, еміграція, руїна! От вам плоди романтичних мрій!

Пан Трацький був подавлений, розбитий.

— Га, синку, — сказав він, звішуючи вниз голову, — що ж робити? Минувшого не вернеш! Слухаючи тебе, приходится хіба сказати так, як той русин каже: "Коли б то я спереду той розум мав, що ззаду!" Нехай і так, що ми помилялись, робили дурниці! Одно знаю, що ми робили їх в найліпшій вірі. З своєї шкіри ніхто не вискочить. Наша пора минула, ми

зступаємо до гробу. Тепер ваша пора настала, робіть ви, що знаєте, а ми поглянемо, що з вашої роботи вийде!

— Е, татку, добре вам казати: робіть ви! Не забувайте, що ви своїми нещасними помилками накидали нам таких колод поперек дороги, що коли б нам і ніг не поломати, не то щоб далеко зайти! Розтратили основний фонд, лишений від батьків, пустили дітей з торбами та й кажуть їм: доробляйтесь, дітоньки, в божий час, а ми подивимось, що з вашої роботи вийде! Нам поперед всего треба направляти блуди батьків. Адже ж і ту, в Галичині, шляхта так само робила і дала собі німцям та чехам вирвати з рук хлопа разом з землею, вирвати найсильнішу підойму нашої будущини — адміністраційну машину! Наше діло направити той блуд. Коли краєва адміністрація, суди, школи, всі уряди в краю обсажені будуть нашими людьми, і то не романтиками, а тверезими реалістами, тоді тільки можна буде подумати о тім, що дальше робити. Тоді поперед всего хлоп почує знов над собою свого природного пана, пізнає правдиві границі своєї свободи. Тоді неможливі будуть такі рабунки, як тут у вас ішли цілими роками, ані такі засуди провізоріальні, як ось ту бачу!

При тих словах Густав встав і випрямився, всміхнувся навіть, бо перед його уявою живо малювалась та щаслива будущина, коли блуд знесення панщини буде направлений і під мудрую руку шляхетської адміністрації хлоп знов пізнає правдиві границі своєї свободи. А батько мовчав, понурившись. Він не знав, чи подивляти розум свого сина, що тихенько та легенько та й уложив собі цілу стрійну та логічну філософію кастових інтересів, чи смутитися та жалувати молока, котре викормило таку прочвару.

— Але поки се станеться,— кінчив Густав уже лагіднішим, свободним голосом, — то я б думав, що й вам, старшому поколінню, а спеціально татові, не слід би закладати руки та ждати з неба благодаті.

— Звісно, що не слід. Але що ж нам, старим романтикам, робити? — гірко якось промовив пан Трацький.

— Ну, — всміхнувся Густав, — се вже дарма, романтику треба за пліт. Наш час реальний, треба й вам реальними очима на світ глядіти. Man muss sich strecken nach der Decken*, — як німець каже. Треба тямити, що тепер в житті одиниць і цілих народів основна сила — капітал. Де срібла нема, там усі патріотизми накупі чорта варті. З голим патріотизмом з голоду погинемо, а як в касі будуть міліони, тоді можемо і в патріотизм забавитись.

Сього вже було Трацькому забагато. Він аж тепер ясно побачив, що те, що він уважав високим розумом у свого сина, був простий, огидний цинізм, що ругається над його святощами. Не кажучи й слова більше, він плюнув і вийшов.

Але Густав не унімався. Ніщо не зраджувало його, і він при всякій нагоді не переставав доточити батька та товкти йому про конечність здобування нових доходів.

— І відки я їх здобуду? Яким способом? — питав батько, виведений з терпцю.

— Треба до промислу взятись, — твердив Густав.

— Ех, сину, ніби ти практичний чоловік, а того не знаєш, що до промислу треба осібної науки і голови не такої, як у мене! Промисл — то ризико, то жидівська річ, а не шляхотська.

— О, вп'ять таки шляхотський пересуд, романтизм, ліни्वство! Страшно навіть подумати о тім, що міг би прийти час, де б не було коли по півдня в ганку сидіти, курячи люльку, де б треба і тілом, і мозком рушатись, кидатись, працювати! Е, тату, коли вам се страшно, то, звісно, нема що й говорити, але в такім разі згори скажіть собі мат і лягайте до гробу.

— Що ж се ти, сину, в ментори мені накинувся, — озливсь в кінці батько,— яким правом смієш мною коверзувати і говорити мені імпертиненції? Чи я лякаюся роботи, се показує ціле моє життя, проведене в труді, і, певно, в пожиточнішім, ніж твоє. А ти б краще сказав, якими то працями великими та невсипними ти здобув собі право цвікати мені в очі та туряти мене в могилу, ти, молокососе, ти, дармоїде, тратигрошу ти якийсь! От, глядіть на нього, як він до батька промовляє! Дурень один! Ще ждати треба, щоб побачити початок твоєї роботи, а ти вже другим за наставника оббираєшся!

— Але ж, таточку, — з незрушним супокоем відповів Густав, — я не хотів вас образити, а коли образив несвідомо, то перепрошую. Але не в тім діло, таточку! Правда все-таки правдою останеться, незалежно від того, хто її говорить. Я ж про себе не кажу, бо сам знаю, що я досі тільки тратив, а не заробляв. Тут діло йшло взагалі о конечності розширення дотеперішньої вашої господарки, і я раджу взятись до промислу. Що ж в тім образливого?

— Ну, а до якого ж у біса промислу мені братися? — питав старий.

— Значить, в засаді тато признають справедливість моїх домагань? — радісно підхопив Густав.

— В засаді, ну, в засаді хіба ж можна не признати? Але на практиці, на практиці боюсь, щоб засада не розбилася.

— Ну, мені наразі ні о що більше й не ходило, як тільки о принципіальне признання. Так би татко були й зразу говорили, тоді інше діло. Тепер можна подумати, пошукати і людей попитати, до якого б нам промислу братися.

Вся оця гризня та колотнеча йшла перед приходом Бориса в дім Трацьких. За гризнею Густав не забував, мов рись, наглядати за слугами, робітниками та всякими другими, як він казав, "злодіяками". Так і

побачив його Борис вперше при тім, як він карав одного такого "зłodіяку". Люта, німа ненависть проняла його серце на вид тої поганой сцени, то й не диво, що Борис старався уникати з ним розмови, старався навіть не глядіти на нього, коли сиділи разом при обіді. Що поза їдальнею вони не стрічались, хіба де случайно, про се ніщо й казати. Густав виходив до господарства або з батьком перечився, ходячи по батьковім кабінету, а Борис разом з Тоньом або йшли до офіцин, балакали, читали разом, а ні, то йшли в Стрий купатися та рибу ловити. Раз тільки прийшло між Борисом і Густавом до цікавої розмови. Було се при обіді другого чи третього дня по Борисовім приході. Густав перший, вставляючи монокль в ліве око і окинувши недбалим поглядом Бориса, запитав коротко:

— Ви медик?

— Медик, — відказав Борис.

— На котрім році?

— Другий скінчив.

— Значить, анатомію вже вчили?

— Вчив.

— А скажіть-но мені, будьте ласка, — я десь-то, не знаю від кого, чув, що у хлопа така сама кров, як у пана, і що навіть мозок хлопський має таку саму вагу, як мозок інтелігентного чоловіка? Як властиво ся річ стоїть, бо я сьому не можу вірити!

— І добре робите, що не вірите, — спокійно відказав Борис. — Хлопська кров і від райтпайча потече, а панська ніколи, хіба від шаблі. Ну, а про мозок, то й говорити нічого. Багато такого, що в панськім мізку живе, як дома, в хлопськім мізку ніколи й поміститися не може.

У всіх, що сиділи при столі, простяглися лиця, всім зробилося якось моторошно, бо знали нагулькуватий Густавів норов і боялися скандалу. Але помилились грубо. Давнього Густава, заводіяки та аранжера скандалів, вже не було на світі, а був холодний, на всі ноги кований політик і адміністратор.

— О, — сказав він, відкидаючи монокль, що висів на шовковій тасемочці на груді, і з згідним усміхом обертаючись плечима до Бориса, — так і видно, що свідущий чоловік говорить. — Із осібним натиском підчеркнув те слово "свідущий". У Бориса немов якась льодяна рука серце здавила, здавалось, що воно трісне. Аж позеленів на лиці.

— А ви, позвольте вас спитати, — обернувся він до Густава, — ви правник?

— Так, — відповів Густав, поглядаючи на нього через плече.

— А можу запитати вас одну річ?

— Прошу.

— Чи то правда, що між правниками, особливо в Галичині, є такі, котрі піддержують теорію, що за всяку крадіж повинна бути вимірювана кара смерті?

— Не добре вас поінформовано, — сказав строго і докторально Густав. — Не о всяку крадіж тут ходить, а тільки о деяку крадіж в сільським господарстві. Я сам стою за тим, щоб, наприклад, за крадіж коней чи загалом тягла робучого карати смертю. За менші крадіжі, розуміється, крім звороту коштів, по-моєму, одинока і найвідповідніша кара — палки.

— Дякую за пояснення, — сказав Борис, вклонивсь Густавові, і відвернувся до Тоня.

— Ні, я того "гбура" не хочу більше при столі бачити! — кричала пані Трацька, коли по обіді всі порозходились з покою, а тільки одна Густя осталась.

— Але ж, мамочко, — вступилась Густя, — прецінь же Густав його перший визвав і перший йому грубіянство сказав.

— Яке грубіянство, яке? Що про хлопську кров запитався? Овва!

— Нехай і так, що се не грубіянство, але все-таки дуже неделікатне запитання. Адже ж Густав знав, що він хлопський син!

— Овва, ще з ними делікатно обходитися! — скрикнула пані Трацька.
— То тоді вже так собі розберуть, що й про респект усякий забудуть.

— Мамочко, та хіба ж ви в нім респект утвердите, коли його нарівні з слугами трактуватимете? Адже він не наш слуга, а гість, то треба його як гостя приймати. А притім все-таки слухач університету, хто знає, якої ще кар'єри дійде.

— Говори, адвокате, говори! — сказала, трохи лагідніючи і всміхаючись, мати. — Цікава я знати, що він тобі дав за те, що ти так за ним обстаєш?

— Мамочко! — сказала з докором Густя і принялась за якусь роботу.

Від тої розмови Густав зовсім ніякої уваги не звертав на Бориса; стрічаючи, не дивився на нього, не вітався з ним, ігнорував його цілковито, немов і не було його в домі. Та й не до Бориса йому було; цілими днями ходив та бродив то по гумні, то по нивах, то по лісі, немов шукаючи, чого не згубив. То він думав над джерелами багатств, які можуть критися в добрах його батька і хто зна, чи не ждуть тільки смілої та щасливої руки, котра їх відкриє і вичерпає. В тих звичайно самотніх вандрівках впала йому в очі одна доволі незвичайна поява. Кілька разів,

день поза день він бачив двох брудних, обідраних жидів, так само, як він, блукаючих довкола села. Щось порпали в землі, микали між травами, стукали паличками по лісових смереках; здавалось, що два лиси мишкують, добичі шукають. Зразу Густав не звертав на них уваги, але, видаючи їх правильно по кілька разів щодня в різних місцях, він зацікавився ними і підійшов до них ближче. Жиди були зовсім незнакомі йому. Один — здоровенний ростом, рудий, пструглюватий, мовчазливий, з видом грізним та понурим, мов у медведя; другий — маленький, чорний, з довгими закрученими спірально пейсами, живий та верткий, з видом хитрим, мов у лиса, і трохи хромий на ногу.

— Ви що за одні, як зветесь? — коротко і строго, як справдішня власть, спитав Густав.

— О, паночку, — покірно і з хитрим усміхом відповів менший жидок, — ми бідні жиди тутешні. Я зовусь Гава Діамантенбаум, а то — мій брат Елькана.

— Ха, ха, ха! Діамантенбаум! — засміявся Густав.— От Іще назва! То у вас, певно, діаманти на дереві ростуть!

— Ох, бодай пан здорові жартували, — сказав Гава, — ми бідні жиди, не бачили діаманту й на очі, де нам знати, на чім він росте. А зовемось так, бо й наш тато так звався, Гершко Діамантенбаум. Ту, в тім селі арендар був, ще за небіжчика пана Косцицького. А як умер, то ми пішли в світ, — ще ясновельможного панства ту не було, вже тому зо двадцять літ. То тому ясний пан нас і не знають. А ми рахуємось тутешні, то й сюди вернули. Ту у нас і ґрунтик є, і стара хата, що ще тато купив. Ота, що жид Мошко сидів, — його вже нема в селі, забрався позавчора, як ми прийшли.

— Куди ж ви бували через тих двадцять літ?

— Дай, боже, пану здоровля, — всюди бували. Служили у добрих людей, заробляли в Бориславі, торгували дечим, всіляко бувало.

— Ну, і що ж, нестало вам роботи, чи що, що сюди стяглися?

— Роботи? — Ой, ой, доброму робітникові все роботи стане. Та що, проше ласки пана, погадали ми собі, що досить блукати помежи чужими людьми, коли у нас і свій куток є. Що нам служити та вислугуватись, коли ми можемо самі собі бути господарями?

— А, так ви думаєте ту господарювати? Ну, а покутного шиночку заводити не думаєте?

— Ох, борони боже! — аж скрикнув Гава. — Най ясний пан о нас і не думають того! Ми не такі жиди. Ми не боїмось роботи, чи польової, чи якої хто хоче. До всього звикли. А покутне шинкарство — борони нас боже! Ми прецінь знаємо, що то не чесно, не по-сусідськи!

— Ну, вже ви щось такого чесного і сусідського винайдете, того я певний, — сказав Густав. — Ну, але чого ж ви ту, чесні сусіди, по полю нипаєте?

— Так собі, проше ласки пана.

— Як то так собі? Якусь же ціль мусите мати?

— Ни, яку би ціль? Ніякісінької. Так собі ходимо, по свіжім повітрі шпаціруємо.

— Ну, не прить же мені тумана в очі, а говоріть по правді, — сказав Густав.

— Що ж, проше ясного пана, я вже виджу, що ясний пан, нівроку, розумний. То й скажу пану по правді. Роздивляємось, чи не можна би ту який гешефт розпочати. Ми на всім розуміємось — і на гендлю, і на копанні нафти, і на лісі, і на камінні. Що пан хочуть, то ми можемо зробити. Ох, а у ясного пана такий славний ліс! Ох, який славний ліс! Дерево таке рівне, як свічки, а здорове, не суковате! Чисто гінтове дерево. Таке дерево — то золото, то капітал!

— Говори, мели: капітал, — мов знехотя буркнув Густав, стараючись укрити своє зацікавлення. — Біс мені з таким капіталом, що його з місця не рушиш. Ну, куди ту його дівати? Тато пару літ сплави посилав до Стрия чи до Журавна, та не оплатилося за роботу.

— Сплави! Ох, мій боже! Таке дерево на сплави! А знають пан? Я пану скажу, я й сам в Журавні деревом торгував. Знають пан, як там іде? Зайду бувало поміж сплави і навибираю собі самого от такого дерева, файн, цімес дерева, як отсе. Куплю клец по 50 кр[ейцарів], звезу і поріжу на кусники, по ліктеві, по сажневі, що найрівнішого, найздоровішого, як скло. Тоді везу його до такої фабрики — ни, така фабричка, що й сам ту можу собі зробити, і за один такий клец вторгую і 2 і 3 ринські.

— За один клец! — не міг здержатися Густав, щоб не крикнути. — Що ж то за фабрика, що так платить? Що вона з того дерева робить?

— Резонанси до фортеп'янів. Най пан порахують. Я заплатив 50 крейцарів, а взяв 2 ринські, то 400%, а фабрикант поріже і заробить других 400%. Чи не красний заробок, га? А ту у ясного пана такого дерева тільки! Повен ліс, аж проситься.

— Ну, а фабрика така? — питав Густав, котрому жидкова мова аж кров в жилах розбуркала і груди розпирала, мов міцне вино.

— Ві гайст* фабричка? Що фабричка? Пусте діло. Млинок, простий водяний млинок, а до валу причепити ремінь, а той ремінь буде обертати

пару циркулярок, — ни, варстат до них, та й по фабричці. Таку штуку ми з братом самі собі зробимо, нізінера нам не треба. А дощечки в паки попакувати, та на сплав, та до Стрия, а там уже залізницею вїо за границю, чи до пана Безендорфера, що фортеп'яни робить, чи куди там треба.

Густав поглядав то на ліс, що якось тужно-сумовито шумів до нього згори, то на жидів, що своїми невеличкими котячими очима слідили і пильнували всіх його рухів, кожного виразу його лиця. "Ідея" Гава була така проста, така природна, такого малого вимагала капіталу для зреалізування і таке мале крила в собі ризико, що йому аж в голові зашуміло, коли погадав про колосальні проценти зисків, про які говорив Гава. Він в душі радувався, що зможе піддати батьковій сїю ідею, попхнути його в так корисний спосіб на нову дорогу. Але щоб ще більше дечого вивідати у жидів, він прикинувся зовсім рівнодушним і мов знехотя сказав.

— Ну, що ж, в щасливу годину, робіть гешефт!

— Ясний пан жартують, — сказав кланяючись Гава, — як може жид без пана зробити гешефт?

— Ага! То значить, що для жида лиш то гешефт, як може пана обдерти, мов липу з lika. Ну, дякую за ласку!

— Але проше пана, проше пана! Що пан говорять! Най мене бог покарає, коли я так думав! А я думав по-божому, по-сусідськи. Ми би з ясним паном згодилися, контракт зробили, — чи пан би хотіли на співзиск, на співстрату (а яка ту може бути страта?), — чи, може, пан би пристали нам продавати дерево, яке собі виберемо, а як ні, то ми готові продавати гешефт зовсім на панський рахунок. Ми чесні жиди, роботи не лякаємось, все робимо ясно і не боїмось контролю. У нас як гешефт, то гешефт!

— Гм, подумаємо об тім, — сказав Густав, кивнув їм головою на прощання і пішов, посвистуючи та райтпайчем по повітрю намахуючи.

А Гава по його відході тихо, без галасу, але з цілого серця засміявся.

— Га, га, га! Закинув вудку, закинув вудку! — шептав він до брата, потираючи руки. — Побачиш, що дурні гої зловляться навіть на таку глупу принаду. Ти бачив, як йому очі заблискотіли, коли я почав проценти вираховувати? Всі вони однакові. Грошей страх потрібно, раді б хоч з землі викопати, хоч з коліна вилупити, а в голові олію нема! Кидаються на всяке дрантя, яке їм покажеш, і думають, що зараз бога за ноги зловлять, одного дня забагатіють. А не знають, дурні гої, що рибак на те тільки риби черв'яка кидає, щоб на гачок її зловити. Побачиш, брате, що й ся рибка не встоїть!

І з радості почав плескати Елькуну по могучих, як двері широких, плечах. Елька тільки всміхався і приймав сі братні пестощі з очевидним вдоволенням, мов боязливий британ, котрому по хребті ч...

VII

... Елька, котрого в селі прозвали Вовкуном. Гершко був на вершку свого щастя і, погладжуючи бороду та атласову бекешу на животі, походжав по селі Н. вдоволено всміхаючись, ласкаво приймав поклони підданих хлопів, ласкаво і з батьківським старанням заглядав до хат, в обори і комори, під повітки та обори хлопські, бо прецінь усе те на ділі було його, його, а не чие!

Але нараз, мов з батога тріснув, усе змінилося. Одної ночі збудив Гершка якийсь незвичайний стук в сінях його мурованої коршми. Зірвався з постелі і скочив до дверей, щоб поглянути, що там діється, але двері були знадвору зав'язані і не відчинялись. Скочив до вікна, але вікно було темне. Гримнув кулаком, розбив шиби і рамці, але поза вікном стукнувся о грубу дошку, котрою вікно було забите. Він до другого вікна

— те саме. Він в крик. Кинувсь будити слуг, — а держав їх троє із християн, — нікого з слуг нема дома. І пригадав собі, що один парубок в полі з кіньми, другий до млина пшеницю поніс, а служниця відпросилася на ніч до матері. Крик збудив тільки його жінку і малих дітей, але допоміг не приніс ніякої. А стук ішов по цілім будинку. Гершко чув, як ламано двері, плюндровано засіки, розбивано скрині, і хоч рипів, що мав сили, та ніхто на поміч не прибував, коршма стояла на кінець села, трохи оддалік від хат, ще й Стрий ревів та шумів, як скажений, бо повинь була.

— Кричи, не кричи, — гукнув йому з поду якийсь грубий незнакомий голос, — то се тобі нічого не допоможе. Не бійся, не так уже ми тебе пристерегли. Го-го, небоже, хто в наші руки попав, той сухо не вийде. А я б тобі радив сидіти тихо, ліпше буде для тебе.

Гершко, почувши ті слова, на хвилю онімів з переляку, але опісля ще дужче зачав кричати, тріскати і стукати в хаті, чим міг; жінка помагала. Година, друга, третя того страшеного крику — ніякої помочі. Помалу стук утих. Гершко осмілився і ще дужче закричав. Але раптом замовк, помертвів. До його носа донісся запах диму. Холодний піт обілляв його. В смертельній розпуці кинувся до дверей, вдарив собою щосили — дарма! Двері стояли, як замуровані. Ще раз, і ще раз, і ще раз — нічогісінько. А дим чимраз густішими клубами тисся в хату, душив ного, жінку, дітей, що ще ледве вміли ходити. Нараз почався страшений шум, тріск, лопіт, — очевидно, полومінь вихопився на дах. Коршма горіла! Крізь шпари в повалі видно стало огнисті язики поломені. Страшенна духота наповнила тісний ванькир, в котрім в нестямі бились та кричали, та пищали чотири живі душі. Герщика, впрочім, не довго металась; вона була слабовита і, хлиснувши кілька разів густого гіркого диму, впала зомліла. Гершко в посліднім напруженні вдарив собою до вікна, — і дошка, котрою воно було навхрест забите, вискочила. Він вхопив дітей на руки і, як був в одній сорочці, так і вискочив на вільний світ. По жінку вже не час було вертатися — разом з коршмою згоріла на вугіль.

Сей пожар не зламав однако ж Гершка, хоч зламав його щастя. Пан не переставав його "любити", хоч значно охолодів до нього. Говорили

люди, що в Гершковій коморі згоріли якісь папери, квити та записи, котрими буцімто Гершко держав пана в руках. Але Гершко сміявся з того. Правда, він був тепер бідний: увесь кількатисячний маєток, награваний за кілька літ, пішов з димом або з злодіями. Але перед ним було ще не кілька літ, була панщина, були хлопи, готові на всяку услугу, хоч не з доброї волі, то з мусу. І він почав заходитись по-давньому, коли в тім настиг його новий, страшніший від першого, удар. Панщину скасовано. Гершко рвав пейси, бо тепер панська ласка, думав, ні на що йому не здасться. Хлопи нараз мов подуріли, почали згорда грізно дивитися і на пана, і на його жида. Гершко притих, подався, помарнів, Він по пожежі перенісся був жити до двора, але тепер пан раптом зробився до нього немилостивий і викинув його з офіцини. Гершко купив невеличку хатчину хлопську в селі і перенісся туди. У нього було трохи грошей, і він в тісні роки (а тіснота тоді в горах тяглася з року в рік) позичав хлопам на лихву. Але й тут не мав щастя. Багато з тих, що побрали в нього гроші, ніччю повтікали з села на Поділля. Правда, Гершкові полишилися в заставі їх хати і ґрунти, але що йому з них, коли в хатах не було кому сидіти, а ґрунти, необроблювані, поростали смерічками, а пожитку не давали ніякого. Бідував Гершко кілька літ дуже. Гава і Бовкун, майже голі, замурзані, бігали по хатах, крали, що могли захопити, щоб прожитися. Зналися з усіма собаками в селі і день у день брали різками, пруттям та кропивою від хлопів. Але голод був дужчий, а побої наводили їх тільки чимраз на нові хитрощі. В огородах, садках і полях, ба, навіть погано замиканих бойківських хатах ніщо не було певне перед їх хапущими пальцями. Вони не зазнали самі давнього панування, але щодень так багато чули від батька о тих щасливих часах, коли все те село, всі ті люті бойки були їх підданими, належали до них, мусили робити на них, що в сні і на яві тільки й думали, що о повороті тих блаженних часів. А супротив тих блискучих картин минулого раю ще поганшою видавалась їм нужденна дійсність, та запущена, неохайна батькова хата, ніколи не метена, не мазана та не попрятувана, з препоганою постіллю, повного блощиць і всякого хробацтва, з розваленою, страшенно дим'ячою піччю, в котрій тільки десь-колись дещо варилося або пеклось, а від котрої взимі йшов страшений чад та загар. Все те важкою рукою накладало погану печать на молоді дитячі

душі, дражнило хлопців і доводило до лютості. Тільки ж старший Гава, зроду малий, слабовитий та похилий, вдався більше хитрий і на всякі видумки та способи його подавай; зате Вовкун, сильний, високий та байталуватий, був розумом дуже обмежений, але легко попадав в лютість, в котрій бив і ламав, що йому в руки попало, мов скажений. Хлопські діти, а далі й старі хлопи боялись його, бо калічив, кусав, кидав камінням, коли його було де-небудь застукають при крадіжці гороху, грушок або моркви. Гава відмалку привчився командувати Вовкуном, а той, мимоволі признаючи вищість Гавиного дотепу, радо піддавався його команді.

Але от показалось, немов щастя ще раз хотіло усміхнутися старому Гершкові. Якось незаметно він почав багатіти. Хлопці перестали докучати людям, хоч не перестали красти, тільки крали не так частої не так уже очевидячки. Для них найняв батько навіть бельфера. І хата Гершкова поправилась, порядніша зробилась, він почав наймати робітників і оброблювати поля, почав скуповувати в селі мітки, повісма, покладки і цілими возами вивозити кудись. Довго люди не могли дійти, відки воно береться те добро у Гершка, але швидко доглупались. Гершко злигався з сільськими злодіями, трохи чи не з тими самими, що колись-то й його самого були обікрали та з димом пустили. Пострах пішов по всій околиці. Тепер уже злодії крали не так, як за панщини, не розбивали панів та жидів, а кинулись на хлопів, не раз не розбираючи навіть бідного від багатого; головно наперли на худобу, одинокі багатство бойків, — а Гершко перепродував.

Пару літ терпіли бойки, благали і жандармів, і ревізорів, щоб увільнили їх від напасті, але даремні були всякі заходи, — злодіїв годі було піймати. Аж раз один з них попався. Підкопував комору у бойка, той спостеріг його і, ставши в куті комори з дрючком, вдарив злодія по хребті так, що той відразу простягся. Бойко скликав свідків, прибитому злодієві почали припікати підшви розпеченим плуговим залізом, визнав, неборака, всіх кумпаністів, а найбільше наклав на Гершка; тоді йому прив'язали камінь до шиї і кинули з кручі в воду, "щоб не було тяганини з судами та з панами". Відтак, "збивши ровти", то єсть зібравши купи

людей, пішли від села до села по злодіях і кожному на зарінку перед церквою завдали таку кару, яку вважали потрібного: головним злодіям повипікали очі, другим поприпалювали підошви та всипали по пару сот патики, а то ще деяких і "постемплювали", щоб значні були. Напоследок дійшло діло й до Гершка. Його вивели з хати і таки перед вікнами вбили, як собаку, одним ударом обуха в голову. Хлопців тільки різками висікли. Справивши такий громадський суд над злодіями, розійшлися. Справа донеслася до жандармерії, почалося слідство, хто вбив Гершка, але хлопці не могли нікого пізнати, бо то були самі чужосільні, ще й позачорнювані сажею, а прочі злодії мовчали, ще й ховалися від жандармів по лісах, щоб в додатку до громадської кари не вскочити ще і в панську справедливість. Так усе й пропало.

Хлопці осталися після батька, як на пожарищі. Ровта забрала всі гроші і все вкрадене добро, що найшлось у коморі; перед смертю Гершко признався навіть, де стоїть в лісі покрадена худоба. Красти тепер уже ані Гава, ані Вовкун не осмілився; вони бачили смерть батька, і вона їм незатертими буквами вписалась в пам'ять. Мов сновиди, ходили круг опустілої хати, та ревли з голоду і зо страху. Люди "за бог да прости" давали їм то хліба, то теплої страви, звільна вони й самі привикли до жебрацтва, лазили від хати до хати, ночували де-небудь в кошарі з пастухами, або в буді з собаками, волочились, мов неприкаяні, голі, брудні, нужденні, з позападалими лицями, розчухраним стріхастим волоссям, висохшими, як скіпи, ногами і з блищачими від голоду та заздрості очима. А батькові оповідання про колишні добрі часи набивались їм майже щоночі на сон, не давали занидіти їх фантазії. Волочачись по полях та зарінках, вони вели з собою безконечні розмови, що б то вони робили, якби були багаті, якби мали багато грошей — і завсігди мрії їх сходили на те, що купили б оте село з усіма його бойками, хатами, огородами, з усіма горохами та морквами, з усім хлібом, картоплею та фасолею, з двором і лісом, і худобою. Отоді б вони зажили! Отоді б вони дали знати себе тим проклятим гоям, що тепер хоч і гостять їх за "бога ради", та за те кожний кусник хліба, кожну ложку страви приправляють насміхами, докорами та погордою.

Нараз вони щезли з села. Зразу люди й не запримітили, потім кілька день погугорили, а там і зовсім забули. Про хлопців не було й чутки, мов в воду канули. Тільки на їх місці в опущеній хаті не знати відки і коли з'явився старий жид Мошко, що ходив по селах міняти "щетини-волосини", скуповував шкурки з тхориків та куниць і знав ліки на худобу. Мошко сказав війтові і жандармам, що він буде сидіти на ґрунті Гершкових синів, доки вони не вернуться, а що самі вони в Дрогобичі, де кагал віддав їх в науку до якогось ремесла. Мошко був тихий жид, не крав, не шинкував, а своїм лікарством навіть інколи допомагав людям. Мошиха, його жінка, також сиділа тихо, скуповувала у баб мітки, повісма, полотно, кури і покладки, але все те якось так тихо, незначно, і ніби чесно, що їх люди з часом і полюбили. Помимо свого торгування Мошко не був маєтний, вічно жалувався, що заробок малий, що шкурки спадають в ціні і що сей або той бойко одурив його, продавши йому подірявлену або псами покусану шкурку за цілу. Господарство у Мошка було мізерне, поля Гершкового не оброблював, а віддавав його в найми за другий сніп та за третю копицю, то й не держав ніякої худоби, хіба кількоро курей та качок. Впрочім, сам Мошко вічно ходив по селах, рідко коли на день другий припинювався дома, крім сабашу та свят, і тільки два або три рази до року наймав одну або дві бойківські фіри, щоб відвезти понаскуповуване добро до міста. Звісно, яйця та дріб Мошко з Мошихою частіше, щотижня, відносили на плечах через гору до маленького місточка і здавали на руки тамошнього орендаря, а від нього за те діставали гроші або чого їм треба було до життя.

А Гава і Вовкун пішли тим часом у школу. Правда, не в ту школу, де вчать греки і латини, рисунків і літератури, але в ту тверду, тяжку школу життя, з котрої виходять люди практичні, меткі та промислові. Ремесло, до котрого думав їх примістити кагал — шевство, зовсім не сподобалось їм. Вовкун пішов до столяра християнина, але тут витримав недовго і пристав до вандруючої спілки теслів, що ставила церкви, школи та дзвіниці по селах. Його тягло до всякого майстрування, сокира в його руках робилась легкою, як перо, і він махав нею з таким жаром, мов зацікавився найлюбішою забавою. У теслів пробув він також недовго, хоч головний майстер полюбив його, зате громада, в котрій вони будували

церков, збунтувалася, почувши, що жид працює коло дому божого, і настояла на тім, що його відправлено. Вовкун пристав до другої тесельської компанії, що в однім лісі в глибоких горах робила гонти. Гонтарське життя сподобалось йому, причарувало його грубу дику вдачу невиданою досі красою дикої природи та простотою поведінок. Він прямо впивався і роботою, і життям, дерево горіло в його руках. Гонтарі ночували в тісній луб'яній колибі, зложеній тільки з даху, покладеного на скісних платвах, одним кінцем вбитих в землю, а з другого кінця підпертих стовпиками, і з луб'яних же бокових причілків. Відти, де дах підпертий був на стовпах, колиба була отворена. Гонтарі спали головами до даху, спадаючого аж до самої землі, а ногами до отвору; перед тим отвором цілу ніч горіло велике огнище для охорони від дикого звіра і комарів. Днем колиба стояла пуста, незаперта, бо й дверей ніяких не було, гонтарі, мов дятли, цюкали в лісі, роблячи свою роботу. Вовкун прожив серед них ціле літо і, хоч увесь його заробок ішов на прожиток, був вдоволений. На зиму гонтарі порозходились, змовившись, де зійдуться знов на другий рік, і Вовкун знов обіцявся прийти. З кількома ринськими в кишені, що лишились йому з цілолітнього зарібку, з шкіряними ходаками на плечах, босяком він через верхи і гори пішов аж до Людвиківки і там найнявся на роботу до тартаку, щоб перебути зиму. Отак він перекочував кілька літ, щовесни покидаючи людські оселі і спішачи на місце збору гонтарської компанії. З ними, з сокирою та вісняком на плечах, він перемандрував усі гори від Сянока аж до Микуличина. Лісові підприємці жиди пізнали його і почали висилати зі сплавами до Журавна, ба й до Окопів, повіряючи йому продаж дерева. Він почав заробляти більше, життя його поправилось. Він був дуже здоровенним, рослим і сильним парубком, і не раз думав о тім, щоб оженитися, але не було нагоди, а мрії о родиннім житті швидко гасли перед мріями о більшім зиску, о здобуванні грошей.

Гава за той час ходив зовсім іншими дорогами.

[Втікши від шевця, він якийсь час] волочився по Дрогобичі, продаючи в ярмаркові дні сірники, батоги, крайки і деяку другу подріб селянам та селянкам. Всі ті речі давали йому багатші жидівські торговці для

розношування, знаючи його справність та проворність, і за розпродажу віддавали йому половину зиску, не рахуючи того, що він при продаванні візьме понад ціну товару, установлену торговцем. Гава заробляв добре, але торговий день у Дрогобичі тільки один, а що в один день заробиш, тим треба було сім день жити, і те за сім день мусило минуться. От і почав Гава промишляти над іншими джерелами зарібку. Поперед усього він рішив, що, держачися самих тільки жидів і перепродуючи у перепродавців, він ніколи не вийде на сухе, бо жида й самі потребують заробити, і, видячи його справність, чимраз більше общипують йому його скупий заробок. От він і надумав ударитися прямо до джерела, до тих, що виробляють такі чи інші речі, і від них брати в розпродаж, та й то не фабрикантів шукати, а хлопів. Здавна вже він звернув увагу на одного чоловічка, по-міщанськи вбраного, що щотижня являвся на торзі з чіпцями дуже гарної домашньої роботи. Він усе ходив по дрогобицькім ринку, поначіплявши тих чіпців на паличку і не кажучи нікому й слова; тільки вряди-годи вторгує яку шустку, хоч дешево продавав свій товар.

— А що, мамуню, — спитав раз Гава у якоїсь жінки, що тільки що купила чеpecь у того чоловіка, зовсім не торгуючись, — добрі чіпці той чоловік продає?

— Хто? Староміський? О, нема над його чіпці, один на десять літ стане або й на більше. Я отсе для невістки. Не перший раз у нього беру, і ціна у нього одна.

— А чому ж так мало у нього купують?

— Або я знаю? Бо не жид. До жидів усі йдуть і беруть саме дрантя, та й ще, наторгувавшись, ледве за таку ціну дістають.

Гава швидко надумавсь і підійшов прямо до міщанина.

— Помагайбі вам, пане Староміський — сказав він, кланяючись.

Міщанин глянув зачудуваними очима з-під сивавих, мохнатих брів на злиденного, обшарпаного жидка, що здоровкався з ним, як зі старим знакомим.

— Тьфу на твого батька клапчастого! — сказав він, сплюнувши. — А ти відки мене знаєш?

— Ни, пане Староміський, хто би вас не знав. Вас, нівроку, усі знають. А по чому чіпчики продаєте?

— По дві шустки, або що?

— Бо я би хотів у вас купити.

— Агій, а тобі нащо? Чи для матері твоєї лисої?

— Для матері чи не для матері, а вам що до того? Кілько їх ту маєте?

— Ще вісім, або що?

— Ни, які ж бо ви! Вісім по дві шустки, то шіснадцять шусток. А що спустите, як усі візьму?

— Тю на твою голову! А нащо тобі всіх?

— Що спустите, як усі візьму? — всміхаючись повторив Гава.

— Та відчепись ти від мене! — скрикнув Староміський. — Я не твій дурень, щоб ти з мене кпини собі робив.

— Ну, ну! Хочете дванадцять шусток? Ні? Нате вам тринадцять! За всі нараз, готовими грішми. Чого вам треба, маєте возитися з ними ще зо три понеділки, то чи не ліпше відразу готові гроші взяти?

Міщанин подумав і сам собі не довіряв. Такого торгу йому ніколи ще не лучалося. У нього була своя сім'я, два сини і три дочки робили на господарстві, а він з старою жінкою плели оті чіпці старосвітським способом і шлялися з ними по торгах та ярмарках, заробляючи по струченні коштів найбільше по ринському, а не раз ледве по якихнебудь 20—30 крейцарів на однім торзі. Дуже рідко траплялося так, щоб випродали увесь товар, який було винесуть на торг. А ту нараз якийсь мізерний жидок усе купує.

— Давай чотирнадцять! — сказав він.

— Ни, дай боже добрий початок, — сказав Гава і відлічив гроші. — Але давай все, з палицею.

— Нащо тобі палиці?

— Щоби щастилося.

— Тьфу на твою голову! Бери й палицю.

— Знаєте що, — сказав Гава, — заждіть ви оту в шинку, я вам палицю зараз принесу, я так тільки, в позичку її.

— Ну, добре, — буркнув Староміський, ідучи до шинку, щоб випити склянку пива після такого доброго торгу. — Одузив проклятий жид, — воркотів він, сидючи за столом, — і чіпці за песій гріш купив, і палиця пропаде. — Та воркотів він се без переконання, так тільки, щоб воркотіти, бо на ділі рад був і торгові, і за палицею нічого було жалувати, проста ліскова була, тільки з попроверченими дірочками, куди просилювались шнурочки, що на них висіли чіпці.

А Гава, діставши чіпці з палицею в свої руки, побіг поміж вози, по торговицях та по підсіннях і такого репету наробив, вихваляючи свій

товар, що народ ринувся за ним, мов на медведя дивитись. Не минуло й півгодини, як розпродав усі чіпці не по 20, а по 25 крейцарів.

— Доброго здоров'я вам, пане Староміський, — скрикнув Гава, входячи до шинку. — Ось вам ваша палиця.

— А чіпці де? — запитав Староміський.

— Як то де? Додому заніс. Знаєте що, може вип'єте ще склянку пива?

— Та випити б то не вадило, але грошей нема. Треба ниток на нові чіпці купувати.

— Ни, випийте за мої! А я вам за той час буду щось казати.

— Тю на твій рід запливомізький! Чи омана якась мене сьогодні чіпилася з тим жидом, — буркнув, усміхаючись, Староміський, поки Гава замовляв пиво. — Ну, що там такого маєш мені сказати? Кажи!

— Я вас хотів запитати: багато ви таких чіпців за тиждень можете зробити?

— Як до потреби. Звичайно робимо по двадцять. Але якби нитки, то й сорок, і п'ятдесят можна б. Та тільки біда, що мало продаємо, то на якого тристенного їх і робити.

— Знаєте що, робіть ви для мене на другий понеділок п'ятдесят. Я всі від вас куплю. По п'ятнадцять крейцарів за кожний.

— Е-ге —ге! Дешево б ти хотів!

— Ни, але ж я беру всі нараз, то также щось значить. Не потребуєте по ярмарках волочитися. Вас не обходить нічого, чи буде добрий торг, чи ні, ви маєте своє. А я ще чи продам, чи не продам, то бог знає.

— Ну, вже ти б та не продав! Твій предок Юда Скаріотський і Христа продав, а ти б чіпця не продав! Ні, серденько, дай по вісімнадцять чепець на чепець, то згода!

— Але ж змилуйтесь, пане Староміський, — благав Гава, — самі видите, я бідний жидок, сам не раз не маю що їсти, а вам заробок даю. Ну, най буде по шістнадцять. Коли хочете, то й завдаток вам дам, щоб мали за що ниток закупити. А знаєте що, робіть через половину: половину чіпців білих, а половину зелених, бо в деяких селах білі Носять, то зелених не купують.

— Та-бо зелені міцніші, — сказав простодушно Староміський.

"От старий дурень! — подумав собі Гава. — Та я якби знав, що ті міцніші, а ті слабші, то міцніших ані робив би, ані продавав би, бо се ж мені самому страта. Тота баба хіба не казала, що оден чепець десять літ носить. Значить, через десять літ другого не купить. Тьфу на таку дурну голову". — І додав голосно: — Ви проте не дбайте, котрі слабші, а котрі міцніші, а робіть, як я вас прошу. Я знаю, що ваша робота добра, то й побачу, як воно піде. А як піде добре, то ми з вами зробимо таку згоду, що ви будете собі помаленьку робити та готові гроші брати, а я буду розпродувати. Для вас не буде клопоту, а й мені, може, дещо капне.

— Чи ще б такому пронозі не капнуло, — воркотів Староміський. — Тебе, мабуть, мати в кучки породила та ще в слотаві і під окап поклала, то вже добре там на тебе накапало, не бійся! — жартував він.

Вдарили по рукам, і Гава тут же дав Староміському в задатку того гульдена, що заробив на його чіпцях. А на другий тиждень, доставши півсотні чіпців, він нічого вже не продавав в місті, а рушив з ними по

селах. То продаючи, то міняючи за всякі сільські вироби, котрі не раз о кілька хат дальше з зиском перепродував та перемінював, Гава пробігав околиці. Говіркий та верткий, мов в'юн, в'їдливий, мов гуска в царину, він на все глядів бистрими, зажерливими очима, з усього старався витягти для себе користь. Хлопські домашні промисли — оце була та криниця, з котрої він задумав черпати повними відрами. До всього він хапався, нічим не гордував, усьому находив приклад, в одній хвилі змірковував, де що може придатися і який зиск може принести. Тут виробляли сіті на рибу, там уміли якимись секретними способами красити просте домове полотно на спідниці так, що ніяким окропом тої краски не відпариш, там знов уміла якась баба гарні рукавиці з вовни плести, — всюди мусив Гава встромити свої пальці, всюди вмів пронюхати діло, закупував вироби, перепродував з зиском, і ще замовляв, і знов перепродував, і у продаючих, і у купуючих держачи в найбільшій секреті, відки що побирає і куди діває, бо знав, що той секрет — то весь його хліб, що як продаючий з купуючим лице в лице зійдуться, то він зробиться лишній і з голоду згине. За такою роботою пройшло кілька літ. Гава плавав в своїх гешефтах, як щука в озері, забираючи чимраз ширші та ширші округи під себе. Якась негасаюча гарячка обхопила його, щось подібне до тої гарячки, котра обхапує вояка під час битви, відбирає йому пам'ять і жене в самий найстрашніший огонь, притуплюючи навіть чуття фізичного болю. Отак і Гава метався по Підгір'ї в ту пору, коли брат його кочував по гірських лісах, роблячи гонти та спускаючи сплави долі ріками. Не раз йому лучались і страти в його гешефтах, але ті страти тільки додавали палу його голові. Мрії о великих багатствах, о опануванні всеї хлопської продукції, о всевладнім пануванні на торгах і ярмарках шуміли йому в голові і гнали вічно наперед, мов той гедзь худобину. Його брала нетерплячка, скоро тільки який товар не приносив таких великих зисків, як йому хотілося, і він покидав торгувати ним, хоча б і зі стратою, надіючись надолужити сю страту на іншому товарі. В самім розпалі тої перекупської гарячки він в Журавні зустрів Вовкуна, займаючись в ту пору скуповуванням і перепродуванням самого найкращого гінтового дерева для фабрики резонансів. Він зараз же підбив Вовкуна пристати до нього до спілки, тим більше, що Вовкун далеко ліпше від нього знався на дереві. Гешефт в Журавні тривав пару літ; в тім часі у кожного з

братів набралось вже по пару сот ринських зложеного гроша. Вовкун, недогадливий та тяжкий на підйом, був би сидів на місці й довіку, тим радше, що запізнався в Журавні з якоюсь жидівочкою, служницею у того фабриканта, котрому вони продавали дерево; жидівочка готова була вийти за нього заміж і навіть очевидно старалась його склонити всякими способами, щоб з нею женився. Але Гава пронюхав сю річ, і, боячись стратити такого пожиточного спільника, як Вовкун, розбив се сватання, представляючи братові всю безкорисність такого гешефту. Він навіть раптом зірвав зносини з фабрики резонансів і разом з Вовкуном подався в інші сторони. І в сам час, бо фабрика та в місяць по їх відході збанкрутувала, а коли б брати не були заздалегідь від неї відкараскались, то були б певно понесли значні втрати. Сей мудрий маневр раз на завсіди утвердив владу Гава над Вовкуном, — брати дали собі слово ніколи більше не розлучатися.

Вони кинулись в Гуцульщину, Гава знав, що хлопці з околиць Дрогобича та Самбора ходять до Косова та до Кут за сукном на свої гуні. Їм швидко удалось взяти в свої руки всю фабрикацію того сукна, котре й доставлявали хлопам на місце. На тім гешефті за два роки заробили дві тисячі гульденів. Біс підкупив їх заложити з тими грошми суконний склеп в Дрогобичі і за рік вони провалились, втратили всі гроші, ще й до криміналу попались. Висидівши по пару місяців в Самборі, вийшли голі, як турецькі святи. Тоді кинулись до Борислава і тут за два роки тяжкого, нужденного життя заробили двісті ринських. Аж тепер пригадали собі своє рідне село і почали розвідувати, що сталося з їх батьківською хатою і ґрунтом. Розвідавшись гаразд, покинули Борислав і пішли в гори.

Дивні якісь, не то радісні, не то сумні, тужливі чуття наповняли груди братів, коли вони зближались до Н. Стали на вершку гори, у стіп котрої лежало село. Вершок був лисий, мохом порослий, але внизу о кількадесять сажнів густою височенною стіною стояв панський, Н-ський ліс. Ліс той шумів так чаруючо, дихав таким любим холодом, дзвенів такими різnorodними голосами птиць, що брати залюбувались, хоч і як їм не до того було. Їх очі розбігалися вниз, але ліс закривав село, тільки в

однім місці Стрий блищався брильянтовою пасмугою та на протилежачій полонині череда пестріла.

— А тямиш, Гаво, як ми по онтій полонині ходили та в кошарах ночували?

— А тямиш, Куно, як ми в Стрию руками рибу ловили та ніколи зловити не могли?

— А тямиш, Гаво, як ми по городах горох крали?

— А тямиш, Куно, як ми, ходячи голодні по загумінках, о тім думали, що буде, як забагатіємо, і збиралися се село купити?

— А, правда! — скрикнув Вовкун. — Та, боже мій, як же се давно! І які ми тоді дурні були!

— Дурні, Куно? А чому дурні?

— Думали, що так легко забагатіти і паном стати.

— А ти хіба вже стратив віру в те, що ми забагатіємо?

— Ет, що й говорити! — сказав понуро Вовкун, махнувши рукою. — Минулося, мабуть!

— Ні, не минулося! — якимсь різким, дразливим тоном скрикнув Гава. — Не говори сього, Куно! Навіть думати не смій! Я вірю, і серце моє чує в тій хвилі, що ми осягнемо те, о чім тоді думали, що станемось панами сего села!

Вовкун глянув на нього і всміхнувся.

— Ну, — сказав він гірко, — грошей у нас якраз тільки, щоб село купувати.

— Дурний ти, Куно, — скрикнув Гава. — Хіба то грішми села купуються!

— А чим же? — огризнувся Вовкун. — Черепками хіба?

— Розумом, дурню, розумом! А розуму у нас не позичати. Недарма двадцять літ по світі товклися, горя всякого куштували, всяким способам навчилися. Все те, Куно, тепер придасться. Досі ми термінували, тепер мусимо майстрами зробитися. Розумієш?

— Ну, що ж, дай то, господи, — сказав Вовкун, похиляючи голову, немов гнувся перед могутньою волею і бистрим розумом свого слаботілого брата.

Спочили і пішли вниз лісовою стежкою. Гава не переставав голосно розвивати свої мрії о тім, що вони повинні осягнути; вслух розводив свої думки і плани, як заходитись біля хлопів і біля пана, котрого ще і в вічі не знав. Вовкун мовчки йшов позад нього, бо стежка була вузька. Нараз на скруті стежки грохнув вистріл, і переляканий, ранений в ногу Гава покотився в яр. Вовкун кинувся до нього, переляканий страшенною тривогою, — він думав, що Гава вбитий. Але Гава був живий, тільки дуже переляканий, так що довго не міг прийти до слова. Перше, що він міг вишептати блідими тремтячими устами, се були слова:

— Куно, то недобрий знак! Най бог відвертає все лихо!

Але коли зараз опісля появився Тоньо і коли, після всяких грізьб та комедій, жиди від паничів таки дістали два дукати, то Гава знов набрав віри в удачу своїх замірів.

— Ні, таки воно добре буде, — повторяв він раз по раз, штильгукаючи, опертий о руку Вовкуна, та шокрок сичачи з болю, — таки воно мусить бути добре! Ті дукати все зле направили. Вони нам принесуть щастя, побачиш, Куно, що принесуть. То пурец стрілив — і заплатив, а то значить, що й батько його буде задумувати на нас якесь лихо і заплатить за те своїм маєтком. От як буде! От як буде!

Гава, як і всі темні жиди, був крайнє забобонний і вірив в усякі приміти, то й тепер щасливий був, що таку на вид погану приміту, як постріл на самім вступі в село, зумів вияснити на свою користь.

В селі вони швидко розізналися, старого Мошка випроводили і почали роздивлятися та коріння пускати. Від Мошка вони дізналися все, чого їм треба було, — і про найбагатших в селі хлопів, і про пана, і про попа, дізнались, кільки в кого довгів, які з ким спори та процеси, словом все, що могло бути для них корисне. Гава поліз поміж хати, то відновлюючи давні знакомства, то заводячи нові. Особливо цікаво було їм ввійти в ближчі зносини з двором.

В ту пору якраз ціле село гуділо оповіданнями про найстаршого панича, що такий лютий і так кривдить і обдирає людей на кождім кроці. Почав Гава міркувати, як би їм найлегше присусідитись до того всевладного в домі панича, і надумав саме оту штуку, з резонансами.

— Побачиш, Куно, що він подасться на сю штуку, — говорив він брату і не помилився. Зараз на другий день рано з двора прибіг слуга до хати, де жили брати, і запросив їх, щоб ішли до двора, бо пан має з ними щось говорити.

Пан Трацький сидів в своїм покою на софі і кутив люльку, обіч нього при бюрку, опершись ліктем о віко, стояв Густав.

— Ви брати Діамантенбауми! — сказав пан Трацький, кинувши головою в відповіді на їх глибокий поклін. — Чував про вас від сина. Сідайте, я хотів з вами дещо поговорити.

— Дякуємо пану, ми й постоїмо, — відказав Гава. — А що пан мають казати?

— Та от про той ваш проект, про фабрику резонансів. Ми з сином роздумали, і здається, се не зла штука.

— Ох, ще й яка добра штука! — підхопив Гава. — Ми то пану добре можемо сказати, бо тим займалися. А мій брат тесля, то й фабрику сам збудує.

— Будуть пан кунтенті, — сказав від себе Вовкун, махнувши своєю здоровенною рукою, немов обтісував топором дерево.

— Ну, гарно,—сказав Трацький.—Коли так, то ми ось як зробимо. Будуйте ви фабрику: моє дерево, мій звіз і помічника дам, що треба буде до роботи. Поки фабрика будується, ви від мене нічого не дістаєте, а як піде в рух, то ви керуєте роботою, я веду контроль і рахунки, а з чистого зиску третина вам, а дві мені. Ну, що, добре я кажу?

Жиди зразу, мов оглушені, витріщили очі на такі умови, опісля почали між собою щось джеркотіти, далі Гава запитав пана:

— Ну, а вивіз готового товару, то також пан беруть на себе?

— Авжеж, — сказав Трацький.

— Га, троха то тяжко на нас, — сказав скривившись Гава, — але що маємо робити? Ми бідні жиди, хотіли б чесною роботою на хліб заробляти, то треба брати заробок, який трапляється. Пристаємо.

— Ну, коли пристаєте, то можемо й контракт зробити.

— Який контракт? Нащо контракт? — скрикнули жиди.

— Ну, се вже звісна річ, такого важкого діла годі зачинати, не впевнившись добре, — сказав Трацький.— Мій син уже нарис такого контракту зробив. Густав, прошу тя, прочитай, може, вони не згодяться?

Густав прочитав нарис, в котрім стояли ті самі умови, а за зламання умов накладались строгі кари. Жиди знов погаркотали з собою і пристали.

— От і гарно, будемо спільниками, —сказав Трацький. — Радую мене, що ми так скоро зійшлися! Ну, тепер ідіть, а по обіді приходьте контракт підписати. Завтра зараз Густав повезе його до Перемишля, скріпить нотаріальним підписом, а там якнайшвидше й за роботу приймемся. Та дай, боже, в щасливу годину зачати!

— Дай боже, дай боже! — сказали, кланяючись, жиди і пішли зо двору, щось живо між собою теркочучи. Говорив найбільше Гава, так і видно було, що старався об чимось переконати Вовкуна, котрий ішов понуро і час від часу недовірливо похитував головою, тільки вряди-годи пробуркуючи деяке слово.

VIII

.....

себе росою Борис поспішив на вершок. Вийшов, зупинився, зирнув навкруги і зітхнув глибоко. Вид був чудовий, якого і в горах доволі рідко запопасти. Круг нього розлилось одне одностайне безбережне море срібної мряки. Вона розливалась на всі боки, непрозорими своїми хвилями заливала всі долини, ліси та села. Вершки гір визирали з того моря, мов рідкі круглі острови. Сходяче сонце обливало ярким пурпуром

тиху, злегка хвилясту поверхність того чародійського моря. Борисові очі залюбки плавали по тій пурпуровій площі, котра немов якимсь важким повивалом здавлювала під собою все життя, всі думи і змагання тих тисяч живих істот, що десь там на дні її коріцмались. А на сході понад тим пурпуровим морем щосекундочки вистрілювали в небо величезні стовпи світла, граючого всіми фарбами веселки; звільна вони змінилися в щиро-злоті, з стовпів зробилися могучі ріки, а за ріками вилилось вкінці на поверхність мглистого моря й ціле море світла, виявилось пишне та величне сонце. Захвилювало мглисте море дужче і дужче і почало помалу розпливатися. Здорові його хвилі відривалися від долини і підбивалися вгору, вішалися по лісках, шапками наседали на верхи гір, мов стада білої птиці розсідалися по полонинах. І Бориса на хвилю закрила одна така хмарочка. Він нараз побачив себе посеред безлічі дрібнесеньких водяних пухириків, що якимось живо, мов тривожно, тремтіли в повітрі, чіплялись за його одіж, зависали на волосках його руки, але швидко тріскали і зникали під сонячним промінням. Хмарка розтаяла. Борис ще раз глянув вниз і довкола, — пурпурове море щезло без сліду, мов сонний привид. Тільки білі-білі озера виднілись ще де-не-де, золоті бризки висіли над лісами, а зато мільйони брильянтів іскрилися по лугах та полонинах, переливаючись то червоними, то зеленими, то синіми іскрами. Від сходу потяг теплий вітер. Борис наставив до сонця свої босі, червоні від студеної ноги, щоб ogrілися. Він сів на вершку гори, на м'який моховий килим. Чувся самотнім. Вершок гори, на котрім він сидів, оточувала з усіх боків темна стіна високого лісу; ліс той закривав перед ним село Н., тільки ген-ген, далеко внизу блищала якась жива пурпурова гадюка, що звивалась та немов рушала своєю лускою, — се був Стрий з його незлічними закрутами та бистринами.

Борис сидів, впивався тим чудовим видом, надихувався якимсь дивним, чистим супокоем. Ніякі думи не йшли йому до голови. Він ляг на траву і закрив очі, а перед ним все ще ярілось золоте сонячне світло, іскрилась роса, паленів у віддалі Стрий, бовванів темно-зеленою стіною могучий ліс. І нараз посеред того пишного та величного виображення, мов друге сонце, почало виринати бліде ніжне личко, з буйними золото-жовтими косами, з синіми глибокими очима, з калиновими губками,

почала виринати зграбна, струнка стать Густі. Він стрепенувся, мов ужалений, розкрив очі, потер долонею чоло, а по хвилі знов склонив голову.

"Ну, що се зо мною сталось, — думалось йому. — Чи ти, Борисе, сказився, чи одурів, чи забув, що в твоїм бюджеті отсеї надзвичайної рубрики зовсім не преліміновано? Що тобі, хлопче, в голову заплило? Не забувай, що тобі ще до власного хліба щонайменше три роки осталося. Не забувай, що такий вузол зав'язати не штука, але з зав'язаним іноді жити важко приходитьсь!"

Встав на коліна, а відтак сів і похилив голову на руки.

— Ну й натякнула мені лиха година пхатись сюди! — проворкотів він. — Чого я сюди ліз, і сам не знаю. І отсе виджу, що стара на мене тими очима глядить, що на собаку, а той поганий панич і зирнути на мене не зволить, гірш собаки чимсь уважає, а я сиджу ту, засидівся, мов коріння пустити гадаю. І кілька разів уже збирався втікати, так не можу!

Борис повернувся на другий бік, бо сонце починало колоти в очі, і дав думам волю. Йому так живо пригадувались всі моменти його знакомства з Густею, всі розмови, стрічі і повітання з нею, всі її рухи, погляди та вирази лиця, і всім тим від першої хвилі аж дотепер вона чимраз більше та більше причаровувала його.

Та оце вже два дні минули, як він не бачив Густі. І до обіду не приходила, і зустрінути її ніде не міг. Питав у Тоня, чи не хора. Ні, каже, здорова, а так, чимось занята, то знов десь вийшла. Борис почув зразу якийсь біль у груді, немов там що увірвалось. Йому зробилося так якось нудно, тісно, погано в тім покою, в тім садку, в тій столовій, немов в хаті, в котрій не стало послідньої живої душі і лишилась пустка. Він зробивсь ще дужче мовчазливий, нервовий, роздразнений. Раз у раз здригав і оглядався на всі боки, немов боявся чийогось приходу і zarazом нетерпливо дожидав його. Цілими днями він ходив сам, нічого не

думаючи. Ніхто не мішав йому, бо Едмунд ходив в ліс на дрозди та шпаки, Тоньо сидів над книжкою та над віршами, а Густав ненастанно топтався по господарству, то знов зводив якісь довжезні торги та рахунки з жидами Гавою і Вовкуном, котрі тепер зробилися в дворі щоденними гістьми. Хіба з одним паном Трацьким лучалось йому частіше сходитися і заходити в розмови, та й тут Борис старався так повести річ, щоб Трацький звичайно розповідав, а він ішов обіч нього, нібито слухаючи та такаючи, а на ділі про своє думаючи.

І справді, в тих двох днях думка його разом пробудилася. Вражіння ослабли, зблідли крихту, і рефлексія прорвалася наверх. — Що се з мною діється? — здивовано спитав сам себе Борис і не вмів на се питання найти відразу відповіді. Він почав пригадувати все пережите в тих кількох днях і наразі нічого не міг пригадати, тільки Густя, Густя, Густя одна мелькала в його споминах, носилася в його уяві, мов ясна зірка. Неясно якось мерещились йому і неприємні стрічі з Густавом, і шпигання Пані Трацької, і Тоньові поезії та його молодечі фантастичні вигляди на будуще, але все те, мов зів'яле листя на вітрі, крутилось, шелестіло і щезало, не лишаючи в душі його виразних слідів, ані одзвуків.

"Та ні, годі! — думав він, в немічних пориваннях змагаючись сам з собою, — треба добре роздумати се діло! Та ба, роздумати, коли у мене в голові мов замуровано, все ходором пішло. А треба рішитись, треба конче!"

І з тою постановою він сьогодні вийшов аж на гору, далеко від людей, за ліс, що закривав собою навіть вид того села і того двора, в котрім вона жила. Тут він холодним ранком, отвережений самою природою, освіжений її красою, успокоєний її спокоєм, надіявся зібрати свої думки до купи, дійти до повної ясності і до твердої, незрушимої постанови. Та ось минула вже добра година, а він сидів на луці і думав — не думав, а марив, плив кудись на рожевих хвилях у незвісну даль, залиту якоюсь золотавою, полу прозірчастою мглою, і всюди, на тих хвилях, в тій мглi, далеко і туж при собі, він бачив одне — бліде прекрасне задумане личко і хистку стать дівчини, що причарувала його до себе. І так любо, так

солодко було йому марити о ній, бодай уявою плисти з нею по хвилях життя, що він сам поборював рідкі пориви своєї волі, що бажала вертати до дійсної дійсності.

— Ні, ні, — шептав він, — ще хвилю, ще хвилю! Адже ж се, може, одинокий золотий сон мого життя. Зачим же нищити його, зачим прогонювати? Дійсність так чи сяк останеться при мені, довга і тверда, а сон щезне і не верне ніколи. Так снімо ж ще хвилю! Ще хвилю витай над моїм серцем, чудовий привиде!

І він закривав очі, а привид, послухний його волі, вертався, і всміхався чудово, і простягав до нього свою дрібнесеньку руку, і говорив своїм дзвінким, трохи горляним голосом якісь магічні слова, від котрих Борис увесь здригався, мов у конвульсіях, і стискав чоло щосили в долонях, немов боячися, щоб воно не трісло. Кров біла живо-живо в його жилах, віддих ставався чимраз скоріший та нерівний, перериваний глибокими зітханнями, що грозили розсадити його груди, і вкінці зворушення дійшло до крайності і настала реакція. Руки безвладно опали, голова звислась до землі, він ліг горілиць на землю і впер очі в глибоке темно-блакитне небо. Вспокоївся помалу, прочунав.

— Так он воно що зо мною! — сказав він по хвилі. — Я закохався. Реаліст полюбив ідеалістку, — се так звичайно й буває. Хто чого не має в власній натурі, те цінить найвище в чужій. Ну, що ж, се так і повинно бути. Коли в подружжі дві істоти людські мають взаємно себе доповнювати, то воно й добре, коли одна вносить реальний погляд і реальну працю, а друга живіше змагання до ідеалів, до загального добра. Те змагання обом їм не дасть потонути в багні буденного життя, в низькім матеріалізмі. Се добре, се так і треба.

— Та ба, — почав він знов по хвилевім розмислі — Ту, брате, не те. Ту глибші різниці заходять. Змагання духові, темпераменти фізичні, — се все нехай би й так. Але родові, кастові традиції. Он у чім сук. А що, коли її ідеалізм — шляхетський ідеалізм — і на ділі покажеться несхожим, ворожим з тим ідеалізмом мужичим, котрий повинен мойому життю

просвічувати? А що, коли той ідеалізм, може й здоровий в шляхетському оточенні, покажеться слабим, хорим в мужичому? Та й чи справді маємо ту діло з людиною, пронятою яким-небудь ідеалізмом, яким-небудь змаганням до кращого, ідеального ладу? От де саме найголовніше питання. А може, те, що я вважаю характером — тільки хвилові пориви людини слабої а екзальтованої? Се прецінь може бути, а ти, брате, знаєш, що дістати таку людину в дожиттєнне подружжя, то краще камінь до шиї та з моста в воду.

І знов Борис задумався і старався пригадати собі все, що сам бачив і що чув від Тоня про Густю, всі ті моменти, де проявлявся її характер, старався зложити всі ті споминки до купи і витворити собі яснє, добре поняття о її духовій фізіономії.

— Ні, дарма! Вона гарна дівчина, з характером і з думкою, з сильною волею і з характером. З усього видно, що добрий, щирий метал, а такого металу ржа не їсть, і життя його не легко псує. А хоч часом він і в форму не найкращу вилитий, то можна його і в кращу перелити, і не жаль собі притім труду завдати. Ні, се така дівчина, що стоїть нею зайнятися.

Порішивши се питання, Борис аж зітхнув легше. Був момент, коли він сам боявся суду свого власного розуму, коли серце його тремтіло зо страху, щоб розум не захотів немилосердно розбити його ідола і розвіяти тої пишної картини щастя та любощів, яку снувала його палаюча уява.

— Але чи стоїть же, чи годиться мені нею займатись? — питав він дальше сам себе і зразу аж усміхнувся, немовбито відповідь на се питання така легка і близька, що доволі тільки руку простягнути, і ось вона тобі й є. Але по короткім розмислі чоло його наморщилось і уста міцно стиснулися. Йому пригадалось усе те, над чим від двох літ працювала його думка і його серце, пригадалися плани тихої, благодатної праці для добра людю, як то він однокінкою, у луб'янім візочку їздить від села до села, несучи лікарську поміч недужим, навчаючи селян усьому доброму, рятуючи бідних грішми, темних порадою, опущених щирим привітом. Чи схоче ж вона поділяти з ним

таке життя? Чи зрозуміє потребу і розумність такого життя? Чи в такому життєвому програмі знайдеться і для неї місце, знайдеться робота, щоб вона не чула себе лишньою, а то ще й завадою? Борис чув, як голова його напруго заболіла, — він не міг серед такого життя найти для Густі місця. Що вона буде робити? Чим прожене вбиваючу нуду, яка обхапує всякого неробучого чоловіка, засудженого на те, щоб жити вкупі з невсипущим робітником? Ні, ні, таке життя — то була б для неї смерть, зразу моральна, а там і фізична. Вона билась би, як птиця в кліті, і або всохла б з туги, або зненавиділа б мене в першім місяці!

Оті думи важко пригнітили його. Він схилив голову, підпер її долонями і мовчав. Дві важкі сльози закрутились в його очах і назад щезли. Біль був надто острий, щоб міг вилитись слізьми.

— Значить, не мені про неї думати! — сумно сказав він. — Не мені про неї марити! Попадеться вона якомусь шляхтичеві, що буде любити її нарівні з своїми кіньми та собаками, що буде говорити з нею о політиці після "Czas'у", о сусідських сплетнях і скандалах після власного досвіду, що водитиме знакомство з усіми околичними гербовими картярками та марнотратниками, що сіктиме райтпайчами і обдиратиме хлопів, так як і її братчик. І яка буде за ним її доля? Та бог з нею. Нехай буде, яка хоче! Що мені до того?

І раз попхнута в такім напрямі болюча думка йшла далі й далі без упину. — Та й дурень же я! — думалось йому. — Сліпий, невидючий дурень, що міг хоч на хвилю допускати можливість того, щоб вона стала моєю! Та хіба ж ти, сліпороде, не бачиш, серед якої сім'ї вона виросла, якими традиціями викормлена! Нехай і так, що тепер вона м'який віск, що могла б переробитись, але все-таки подумай, скільки то полови та хопти насіяно від дитинства в те серце, в ту прекрасну голову! А її мати, її брат! Та вони радше б на кусні дали б порубатись, ніж дозволити на те, щоб вона стала жінкою хлопа, хлопського лікаря! Ну, та й опутала ж мене лиха година та нещаслива! І чого було мені йти сюди, зачим було сидіти так довго в тім домі, де мене погорджують, ненавидять або ласкаво толерують? Ну, просто якась нечиста сила відняла мені пам'ять,

обснювала мене нерозривною сіттю глупих мрій, якимсь упоюючим туманом, під котрим прудко сходять і буяють отакі нібито гарні, а отруйні квітки, як отся моя любов!

І знов похилилась його голова. Помимо всеї натуги і напущеного на себе гніву серце взяло своє, мрії крадькома полинули вниз, до тої хати, де вона так тихо, так нечутно не то ходить, не то плаве, де ясніє її личко замість місяця, де дише її груди і дзвенять її слова.

— Сон та й годі! — протестувала думка. — Казка, міф про бліду квітку лотосу, що зачаровує всякого, хто до неї прикоснувся, — і мусить він ненастанно вертатись до неї, не допоможуть ніякі пориви, ніякі перемоги над собою самим, не допоможе голос друга, просьба матері ані ридання сестри. Ось тобі, реальний медику, сила поезії! Недарма ж то поезія, Тоньові вірші завели мене сюди. Не думав я, щоб та його писана поезія так швидко змінилась для мене в живу, могучу, непобориму силу! А вона ось і є. І знаєш, що вона сон, ілюзія, луда, а серце не може від неї відірватися, мечеться і тріпочеться і просить чогось, чого ніколи досягнути не повинно!

— Та ні! — скрикнув він, зриваючись з міцною постановою. — Годі бабитись, годі, як дитя за метеликом, ганятись за власними привидами! Буде й того, що було, а тепер годі. На мене чекає діло, робота! Ще нині треба вирватись відсіля, покинути сю хату, спішити далі в свою путь!

І, не гаючись довше, хапаючись та кваплячись, немов утікаючи від дальших мислей і мрій, Борис побіг вниз до лісу, до села. Він не глядів уже на окруження, на гори, ліси і полонини. Йому було якось так важко і жалко, немов разом уся природа зарізана, конаюча впала перед його ногами і стратила всю свою красу і понадність.

Нараз зупинився, німий, недвижний. Очі впер в лісову гущавину, ухом ловив якісь звуки, легесенькі, ледве чутні, мовби мушка бриніла десь в повітрі, недвижно зависши над квіткою. Голос ставав чимраз чутніший і

чутніший, протягався, міцнів, лився рівно і мелодійно, мой звук натягнутої шовкової струни. Борисове серце забилося живіше, лице запалало, руки стисли груди, ноги відмовили послуху.

Мов скаменілий, стояв він на місці і слухав. Його напружене ухо розрізняло мелодію, просту, жалібну мелодію руської народної пісні, далі розрізнило й слова:

Де ж ти, милий, пробуваєш,

Що за мене забуваєш?

Пробуваю край Дунаю, ?

Не раз тебе споминаю...

Коби човен та й весельце,

Ночував би-м в тебе, серце;

Та ні човна, ні порома,

Ночувати мушу дома!

Що сталося з Борисом? Яка незглибима, чародійська сила обхопила його могучими руками, понесла його душу, як буря пилиночку, гойдаючи її та пестячи, мов дитя, на хвилях сього голосу не спокійній, а живій течії сеї пісні? Ох, він пізнав той голос, той чистий срібний, трохи горляний голос, котрий будив в його серці найкращі, найлюбіші акорди. Але щоб той голос та руську мужицьку пісню співав? Ні, сьому думка його не хотіла дати віри! І ще й як співав! З яким чуттям, з якою силою виразу, з якою поражаючою простотою і ревністю! Тепер він і не силувався вже зламати чари, що обняли його, прорвати сіть, котрою обплутала його

доля. Він слухав даліше. А пісня по короткім перестанку йшла до кінця, голос тремтів таємною жагою, якимсь тужливим, палким бажанням, а джерело того голосу чинилось чимраз ближче і ближче.

Ой, піду я лісом, бором,

Стану собі під явором.

Край явора є ставочок,

Там плаває шість качечок:

Одна другу припливає,

Кожда свою пару має,

Лиш я, бідна, все думаю,

Що я пари...

На половині послідньої зворотки чудовий голос урвався. Густя вийшла з гущавини і побачила Бориса. Він побачив її кількома хвилями швидше; крізь зелене смерекове гілля забіліла її біла сукня, мов пластинки блискучого снігу, а затим і сама вона виринула з півсмерку на світло зеленої поляни, мов якесь закліте, сонне явище. Борис не почував у собі сили піти насупротив неї і повітати її.

І вона трохи змішалась. Вона була сама і не надіялась застати тут нікого, бо ще таки було рано, дома у них всі ще спали.

Вкінці Борис стямився трохи, підійшов до неї і повітав її.

— Не думала я, що ви такий ранній птах, — сказала Густя. — Не надіялась застати вас тут.

— Але я не думав і не надіявся, що ви вмієте так чудово співати і ще таких чудових, чисто народних пісень, — сказав Борис.

— Що ж, ви, може, поремствуєте на мене, — сказала, злосливо всміхаючись, Густя, — за те, що я, польська патріотка, смію переймати і співати руські, хлопські пісні. Що ж, даруйте, я досі вважала їх так само своїми, як наші краков'яки, тільки що ті кращі, глибше до серця промовляють, більше відповідають моїй натурі, моему настроєві.

— Значить, у вас натура більш руська, ніж польська, — радісно якось сказав Борис. — А вже те чуття, та простота і ревність, з якою ви відспівали отсю пісню, — се вже прямо вплив теплого... гарячого чуття. Сего ані вивчиш, ані наздогад не вдаси.

Густя злегка добродушно всміхалась.

— Ви багато мусили читати рецензій театральних та оперових, — сказала вона, — а то з мого невмілого цвіркотання зробили бог зна яку соловієву пісню.

— Ех, пані, — сказав якось сумно Борис, ідучи поруч неї назад горі стежкою, — що значить соловієва пісня, а що цвіркотання? Чи штучність композиції, сила або чистота голосу, слова пісні становлять усе? Бувають хвили, коли соловієва пісня надоїсть мені до живого, а бувають і такі хвили, коли цвіркотання, нехай і таке цвіркотання, яким ви назвали свій спів, може...

— Що може? — цікаво запитала Густя.

— Може до глибини прошибнути, проняти, навіки заповнити серце чоловіка.

Густя зблідла і затремтіла. Борис ішов обіч неї, потупивши очі, і мовчав.

— Можності не перечу, — сказала вкінці Густя, — але від можності, до дійсності, звичайно, дуже ще далеко.

— Як я бажав би, щоб було далеко, — зітхаючи, сказав Борис, — та що ж, пропало!

— Як то пропало?

— Немилосердні ви, пані, — мало що не скрикнув він, — допитуєтесь о те, що й самі знаєте, чого догадуєтесь, мусили догадатись від першої хвили мого побуту під вашою стріхою! Невже ж ви не знаєте, що я вас люблю?

— Знаю, — тихо, похиливши лице, але спокійним і певним голосом сказала Густя.

— І неville ви думаєте, що мені вільно і можна віддатися тій любові, навіть думати о ній?

— Що ж, для чого ж би не вільно і не можна? Сього я не розумію.

— Хіба ж не бачите тисячних перепон, покладених перед моїми ногами віковою традицією і суспільними відносинами?

— Але чим же се все спиняти може ваші думи, ваше чуття?

— Тим, що згори робить їх ілюзійними, безплодними, марними, а затим і шкідливими. Хто зна, кілька часу мені прийшлося би стратити в зачарованім крузі, а за той час, може, я зробив би що-небудь доброго і корисного для людей.

— Ну, та й утилітарист же ви! — сказала не то з усміхом, не то з докором Густя. — Все б тільки користі, плоди та пожитки! А яка користь з ваших користів, який плід ваших усіх плодів, яка ціль ваших цілей? Жити, та й годі! А що ви зробите, коли сей зачарований сон буде якраз найкращою частиною цілого вашого життя? Коли ся ілюзія буде якраз найкращим плодом, який вам судилось зірвати? На кого тоді пожалуєтесь, що самохіть розвіяли ілюзію, знівечили плід?

Борис мимоволі зупинився і втопив в неї свої здивовані очі.

— Що се ви говорите, пані? — сказав він тремтячим від внутрішнього зрушення голосом. — Чую ваші слова і розумію їх, але значіння цілої вашої мови не можу порозуміти.

— Скажіть радше, що не хочете вірити тому, чого догадуєтесь.

— Як то? Невже ж би се могло бути правда? Невже ж би ви, ви, пані, мали...

— Я люблю вас, — сказала вона спокійно. — Хіба то що так страшного або дивного?

Борис стояв мов оголомшений, не зводячи з неї очей.

Вона стояла перед ним з лицем блідим спокійним похиленим вниз. Але коли по хвилі підняла очі вгору і зустрілася з його палаючим поглядом, то непоборима магнетична сила попхнула їх одне до одного. Їх рамена сплелися, лиця запаленіли, уста зблизилися і злилися в гарячій першій чистій поцілунку. І затим, засоромлені, вони відскочили одно від одного, потупили очі і мовчали. Приязно глядів на той перший проблиск святого полум'я старий ліс, ласкаво шумів, обвівав молоді душі ніжними пестощами, освіжував груди запахущим холодненьким леготом. Крізь його узірчасті гілки де-не-де продиралося сонячне проміння і висіло вниз, мов золоті нитки, насновані на якусь дорогу і багату тканину.

Борис знов мовчки підійшов до Густі і взяв її руку. Рука була малесенька, ніжна, м'яка і тепла. Борис чув, як дрижала та рука, як тремтіли її мускули під сніжно-білою прозірчастою шкіркою. Несказанне чуття заповнювало його серце. Він не знав, що з ним діється, що робити, що говорити. Взявши Густю за руки, він повів її з собою на гору, на вершок, на те саме місце, де перед хвилиною думав і повзяв таку рішучу постанову. Вийшовши на сонце, він разом почув себе якимсь вільним, легким, веселим, почув потребу говорити, оповідати, обнімати духом широкі горизонти, минуле й майбутнє, щоб тільки до безконечності розширити границі теперішнього, щоб теперішнім чарівним світлом облити все, куди тільки засягне те проміння.

— Знаєте, пані... Боже мій, чи думав я, чи снів я коли-небудь, що воно отак можливо?.. Знаєте, отсей момент пригадує мені... Давно, давно се було, літ тому з десять. Я йшов зо шкіл додому, не гостинцем, навправці через гори, через села та ліси. За одним селом, на підгір'ї зустрічаю двоє дітей. Маленькі, в одних тільки сороченятах, крайками оперезані, вітер розвіває їх біле, як льон волосся. Побрались за руки і йдуть стежкою під гору. А село вже далеко, не видно його за пригірком. "А куди ви, діти? — питаю їх. Не злякались мене. Старшенький хлопчик вів за руку молодшу сестричку. Він глянув на мене, махнув прутком та й каже: "Ідемо онтам, на цюльний вельх". — "А чого ж вам там треба? Адже далеко!" — кажу я. "Казали бабуса, сцю там, за цюльним вельхом, кінець світа, залізні стовпи небо підпиляють. Соніцько на ніць ховається, а така лядна-лядна дівчинка отволяє йому вольота. А вона до мене плыходила вноцци і казала: "Митлюню, плыйди по мене з Матльонкою, то я вам таких лядних ябльоцьок надаю!" От ми йдемо". Чи повірите, пані, в тій хвили мені здається, що се ми ті діти і йдемо за отсим вершком шукати чогось такого, чого не дає дійсність, а тільки являє нам сон або творча уява.

— Хто знає,—казала Густя. — Може й найдемо, коли б тільки зуміли шукати.

Вона не випручала свою руку і йшла поруч Бориса, доторкаючись до нього своєю сукнею, своїм раменом. Вкінці вийшли на вершок і зупинилися, але ані одне не сміло перше піднести на другого очей.

— І що ж сталося з тими бідними дітьми? — запитала Густя.

— На щастя, я мав при собі пару гарних яблук, дав їм по одному і сказав: "Ідіть додому. Отсе тота дівчинка через мене передала вам ті яблучка, а приходити тепер не казала, бо її дома нема". І вони, врадувані, потюпали назад у село.

— От бачите, — радісно сказала Густя, — і ви ще не такий страшний реаліст. Дітська поезія і вас на хвилю зробила поетом. І що ж ви властиво зробили? Ви піддержали у тих дітей їх чудову ілюзію, але нею таки і вдовольнили, ущасливили їх.

Вона підвела на нього очі, і знов невидима сила поперла їх одно к одному.

— Моя! моя! Густочко, зірочко! — шептав задихаючись Борис. — Боже мій! Що зо мною діється? Чи се ява, чи сон? Коли сон, так дай мені не пробуджуватись більше!

І він, нетямний, оп'янілий, цілував уста, личко, очі, чоло і руки Густині, раз німіючи з розкоші, то знов розливаючи цілі потоки пещених слів, оповідань з свого життя, голосних мрій, пересипаних поцілуями.

Вони посідали на траві, близесенько одно коло одного. Густя з виразом задуми гляділа десь далеко понад верхи гір, немов здоганяла оком ті дрібнесенькі срібні хмарки, що раз виринали з глибокої синяви неба, то знов тонули в ній. Здавалось, що вона забувала о всім, що її окружало, потонула і розплилась в теперішності, а з усеї її істоти оставсь тільки один порив у якусь темно-синю незглибиму далечінь.

— Чом я не та хмарка? — сказала вона. — Винирнула б собі з бездонної бездни, полюбувалась би сонцем, блакитом, погуляла б з буйним вітром і знов би розплилась, потонула б і сліду б не покинула!

— Невже се так приємно — щезнути і сліду ніякого по собі не покинути? — сказав задумчиво Борис.

— Я не знаю, — сказала Густя, — але мені здається, що таки приємно. Подумай лишень, що всякий слід — се свого рода пляма на чистій лазурі, всякий містить в собі хоч яку-небудь часточку земного бруду. І пощо? Знаєш, яка була моя найлюбіша забавка до самого недавнього часу? Сидіти над рікою, пускати з її хвилями дрібні палички та трісочки і глядіти відтак, як вони прудко, мов привид сонний, перепливають по чистій хвилі і ані слідочку по собі не лишають. Тільки тінь їх мигне, і більш нічого не стало. Отак і я рада б переплисти, перемигнути через життя, тихесенько, прудко, безслідно! Бог його зна, може се й грішно, але що ж я тому винна, коли воно так?

— Ні, Густочко, — сказав Борис, — се не гріх, а просто психологічне явище, звичайне в певній добі розвою нашого організму. У кожного чоловіка приходить така доба неозначених бажань, золотих і надзвичайно ярих мрій, раптових вибухів чуття. Але життя згладжує звільна ті вискоки, регулює той ручій і з розжареного, прискаючого металу виковує або пожиточний для людськості знаряд, або невдалий пшик.

— Але не забувай о тім, що є й такі метали, з котрих ніякого пшика не викуєш. Кинь його на воду, а він тобі полум'ям займеться і під руками згорить. Знаєш, любий мій, мені все здавалося, що ті люди найщасливіші, що вмирають замолоду, в цвіті віку і сили. Як гаряче бажала я не раз умерти молодою! Особливо літом, під час бурі, ціла суть моя починає якось розкішно тремтіти, проймається якимсь тривожним і заразом радісним прочуттям. Мені снилося не раз, що отак серед живої розмови, серед... серед любощів і поцілуїв простягається з неба золота нитка

прямо в мою грудь, — без грохоту, без болю, без дрогнення я паду нежива.

— Все то само, Густочко, все то само! Бажання любові, бажання порівно душі і тіла — воно, немов той Протей, перекидається у всякі явища, в тисячні форми, не раз найсуперечніші з собою. Але тепер, люба моя, тепер, коли ти любиш, тепер воно повинно бути інакше. Адже ж ти любиш, правда?

— Правда.

— Мене любиш?

— Тебе.

— І будеш любити? Будеш мені вірною? Зможеш ураз зо мною...

Густя своєю ручкою закрила йому уста.

— Незносний! Ненаситець! Мало тобі сеї хвилі? Чуєшся щасливим, чи ні?

— Густочко! Як можеш про се питати?

— А коли чуєшся щасливим, то пощо покидати те, що у тебе перед очима, а забігати в будущину? Хіба ти знаєш, хіба я знаю, що криється за темною заслоною? Зверху вона помальована рожами та пишними квітами, але хто його знає, що поза нею криється?

— Що ж, Густочко, — сказав Борис, — гріх би мені був любити і не подумати наперед о тім, як забезпечити собі тоту любов, забезпечити своє і твоє щастя.

— Хіба ж ти в силі забезпечити його, бідний мій? Ні, покинь такі думи! Люби, доки любишься, а там побачимо, що буде.

І вона перший раз обвила його шию руками, притисла своє личко до його і почала палко цілувати його. Кров приплила Борисові до голови, затуманила його пам'ять. З цілою силою горячої любові він обняв сю чародійку-дівчину і серед поцілуїв та пестощів зникли всі сумніви, всі питання, всі обави, мов мряка на сонці.

— Роби зо мною що хочеш! — шептав він, ледве дух переводячи. — Я твій, навіки твій! Веди мене хоч по рожах, хоч по тернах, — усюди піду за тобою! Все віддам тобі, тіло і душу. Що буде, те й буде!

А вона, лагідно всміхаючись, слухала тих палких слів, хоч потроху вони й жахом її проймали.

— Ну, годі вже, годі, — сказала Густя. — Опам'ятайся, милий, пора нам іти. Там десь на нас чекають зо сніданням. На мене мамця сваритимуть, що задовго барилась, хоч лікарі мені казали щоранку в шпильковий ліс виходити. Розумієш? Ну, ходімо ж, але різними дорогами, ти обходь лісок отуди і приходь пізніше мене!

І з тими словами вона схопилась, ще раз гаряче поцілувала його в уста і побігла вниз лукою, а відтак, не Оглядаючись, зникла в лісовій гущавині на закруті стежки. Тільки срібний її голосок дзвенів, виводячи якусь веселу пісеньку, в котрій так і тремтіло та хвилювало розбурхане молоде чуття.

А Борис остався сам. Осліплений, оглушений усім пережитим, оп'янілий несподіваним і не зазнаним досі щастям, він не думав нічого, а тільки чув, як те щастя розпирало його груди, задавлювало його серце. Тепер він справді не міг і не хотів думати про майбутнє. Що йому майбутнє? Що йому все на світі? За часину такого щастя можна все віддати, про все забути. Вона його любить, — от і все. Увесь кругозір його душі в тій хвилі

аж почерез край заповнився тим чуттям, не лишаючи для нічого більше місця. Мовчки, тихою ступою пішов він другою стежкою вниз.

Звільна потекли тепер для Бориса і Густі нові, несказанно щасливі дні першої, чистої і непорочної, а проте гарячої і всеобіймаючої любові. Щодень вони уміли урвати часиночку, щоб незамітно, неспостережено бачитись денебудь на самоті, поговорити, націлуватись і наобніматись. Борис виливав перед Густею всю свою душу, свої надії і плани, своє прошле і будуще. Густя ж була якось дивно здержана. Про свою рідню говорила тільки загальними словами, а о собі не вміла нічого й сказати, крім своїх мрій та поглядів. Фактів з її прошлого, ані планів її будущого Борис не міг якось дізнатися. Правда, не в такім він був настрої, щоб уперто домагатись їх у неї. Густо-часто замість відповіді на питання в тім напрямі, він одержував палкі поцілуї або веселі жарти — і вдоволився ними.

Отак минув тиждень. Для Бориса сей тиждень був одним-одноцілим золотим сном. Тепер він не тільки нічого, крім Густі, не бачив і не чув, але нічого не бажав навіть, не боявся, не надіявся. Безвладно плив по пурпуровій хвилі, що серед солодких, упоюючих пестощів несла його невідомо куди. "Неси мене, хвиле! — говорило його серце,— неси, куди хочеш, чи до тихої щасливої пристані, чи на круту бистрину, на ostrі підводні скали! Я зазнав щастя, покуштував того меду, після котрого можна спокійно умерти, але жити спокійно в дотеперішній тісноті не можна".

У панства Трацьких частенько бували гості, ближчі і дальші дідичі, пани на однім селі або й на однім фільварку, лісничі камеральні або управителі великих дібр, з котрих кождий міг би був закупити і двох таких дрібних дідичів, але волів служити і обкрадати великі добра, ніж тратити на малих. Тоді в салонику Трацьких бувало весело і гутірно, дзвенів фортеп'ян, велись широкі розмови, пили каву і гербату, грали в карти. Борис звичайно не ходив

в таку пору до двора ані на обід, ані на вечерю, сидів в своїй офіцині і або слухав Тоньового балакання, або сам ходив по своїм тіснім покоїку з руками в кишенях і думав — не думав, а марив, снував якісь безконечні чарівні картини.

На хвильку, украдкой впадала туди Густя, вони обмінювались кількома словами, палкими поглядами — і досить. Часом тільки його прошено до салону, коли в гостях було більше молодіжі і треба було когось чи для якої-небудь товариської забави, чи для танцю. Звичайна гірська шляхта не горда, тільки обмежена. Зато з приватними урядниками попадались і тямущі люди, німці, французи та бельгійці, і з ними не раз Борис заговорювався до пізньої ночі. В карти він не грав, то ж, скінчивши розмову, йшов до своєї офіцини і довго ще ходив по комнатці, вколисуючи свою уяву золотими снами.

— А у нас сьогодні цікавий гість, — сказала Густя, заглядаючи до дверей Борисової комнатки, — ану, вгадайте хто?

— Відки ж мені вгадати? — відказав він.

— Ваша колишня знакома, пані Міхонська! — сказала Густя і побігла.

Борис остовпів. Щось, мов різкий, холодний вітер, повіяло йому в лице. Серце забилося тривожно, немов віщувало якесь велике горе. Та жінчина, котрої постать темною хмарою лежала на його минувшій, невже ж вона й тепер не являється на те тільки, щоб випхнути його з того золотого раю, в котрім він чується таким щасливим? Але за що ж? Що він їй винен? Та ба, Борис від першої своєї стрічі з нею виніс важке томляче почуття сліпої, елементарної сили, з якою у неї проявляється жіноча нам'єтність. Він і досі не перестав їй боятися і для того рішився твердо — не показуватись їй на очі, щоб не накликати на свою голову біди.

— Вельможна пані просять пана до салону, — загомоніла в тій хвилі служниця, підхиляючи двері.

— От тобі й на! — скрикнув Борис і, не надумуючись довго, сказав: — Перепроси вельможну паню, що я не можу прийти.

— Вельможна пані конче просили, — сказала служниця і пішла. Що було робити Борисові? Він бачив, що тут годі викрутитись, і пішов.

— А, пан Борис! — сказала при його вході пані Міхонська, простягаючи до нього свою руку. Вона була ще в жалобній сукні, хоч її рум'яні лиця і палкі, на всі боки стріляючі очі зовсім якось не лицювали до тої жалоби.

Борис підійшов до неї і поцілував її простягнуту руку. Він почув, як під його устами рука її незаметно дрогнула.

— Слуга пані професорової, — сказав він. — Від пана Трацького довідався я, що пані ту поблизько живуть.

— І не були так добрі відвідати бідну вдову! — з якимсь лукавим смутком сказала пані Міхонська. — А воно таки зовсім недалеко, — через верх ідучи, ледве милька дороги буде. А мій небіжчик так дуже любив вас! Ні, ви невдячні, пане Борисе! Знають, пані, — обернулась вона до пані Трацької, — мій небіжчик любив його, як сина, і все було говорив мені: "Мільцю, той Борис — то моя одинока радість, то моя надія!" Ах, так, так!

І вона піднесла хусточку до очей, нібито обтираючи сльози, котрих там не було, а з-під тої хусточки боком зирнула на Бориса таким поглядом, що у нього аж мороз поза плечима пішов; йому пригадався її погляд з тої пам'ятної стрічі в кабінеті її покійного мужа.

— Що ж, ласкава пані, — сказав Борис, — я ту у панства Трацьких гість, і ніяково мені покидати одну гостину, а спішити до другої.

— О, я б нічого против того не мала, — сказала пані Трацька, мотнувши якимось дивно головою.

— А бачите! — сказала пані Міхонська. — О, я знаю панство Трацьких, вони б вам, певно, не зборонили. Се тільки, видно, ви самі не хотіли! А, гарно, гарно! Так-то трактується давніх знайомих!

— Звиніть, ласкава пані, — сказав, кланяючись, Борис, — але я не вважав себе в праві...

— Е, що там право! У нас в горах всякий гість милий, бо всякий рідко являється. Вже ви говоріть, що хочете, а мого дому не минете. Запрошую вас до себе, та й годі!

Затремтів Борис якимсь поганим прочуттям. Ся коротка розмова з Міхонською в присутності одної тільки пані Трацької, котра тяжко чогось сопла і зиркала то по вікнах, то по дверях, втомила його, немовби оце весь день таскав каміння або рубав дрова. Холодний піт виступив на його чоло; найрадше він був би пішов геть з салону і покинув сю ненависну цокотуху, але годі було. Хоч з тяжким серцем, а треба було відбріхуватись.

— Ви надто добрі, надто ласкаві для мене, пані, — сказав він, — і я дуже вдячний вам за ваші запросини, але звиніть, що не можу їх прийняти.

— А то чому не можете? — живо і якимось дразненно підхопила пані Міхонська.

— План моєї вандрівки не дозволяє мені так далеко збочувати з дороги. Впрочім, я й так уже, надуживаючи гостинності панства Трацьких, пробув ту довше, ніж би слід було. Пора додому поспішатись.

— Пусті вимівки, пусті вимівки! — говорила, махаючи рукою, пані Міхонська. — "План не дозволяє", "додому вертатись", — пусте! До кінця вакацій ще пропасть часу, а коли хочете, то я своєю фірою відішлю вас додому.

Після холодного поту Бориса тепер кинуло в жар. Він почував таке, яке мусить почувати заєць, що щосили втікає перед хортами, а чує вже близько за собою їх завзяте сапання. По короткій боротьбі з собою він рішився взятись на спосіб, щоб тільки проволочки діло.

— Що ж, коли така пані воля і ласка, то я не смію не прийняти вашої гостинності.

— Значить, поїдемо разом, ще нині! — скрикнула Міхонська.

— Нині мені трудно буде.

— А то чому трудно? Хіба що панство Трацькі не пустять?

— О, ми не сміємо задержувати пана Бориса, — сказала пані Трацька, — противно...

— А, видите, панство Трацькі не задержують, — значить, чого ж вам?

Борис сидів, мов опущений в воду.

— У мене ту ще треба б дещо позаписувати, попорядкувати, — почав він, — не знаю, чи встигну сьогодні.

— О, то нічого, я зачекаю хоч і до півночі, — ідіть тільки і приготуйте, що вам треба, а вже будь-що-будь я вас не лишу. Чуєте, пане Борисе?

Борис поклонився, всміхнувся силуваним сміхом і сидів на своїм місці, мов прицвяхований.

— Значить, маю ваше слово, — сказала пані Міхонська і встала. Зирнула крізь вікно в садок і скрикнула: — Ах, Густочка! Люба, який пречудесний букет для мене нарізала! — І підбігцем, мов панночка, вибігла з салону на ганок, а з ганку в садок, і відти ще чулись її скрикування подиву та голосні поцілуї, що витискали її грішні уста на непорочнім Густинім личку.

А Борис сидів в якійсь темній, болючій нетямі. Що се діється з ним? Чи й се ще сон, лякаюча сонна мара, чи огидне пробудження з щасливого сну? Невже оцей глупий, наївно підлий підхід має знищити його щастя, підкопати його долю? Він не боявся того, що жде його там, у неї, в її домі, і не думав о тім. Він боявся тільки покидати сей дім так нагло, чуючи наперед, що другий раз нелегко вже буде сюди потрапити, так як тому стрільцеві, що раз случайно попав у заклиту печеру, повну скарбів, але, не вмівши раз з них скористати, опісля ціле життя дарма блукає-шукає, а входу таємного найти не може. Він чув наперед, що коли нині від'їде, то сей від'їзд буде початком довгої, може й довічної, розлуки з тою, котру так несподівано а так гаряче і глибоко полюбив. Він все ще не хотів покинути тої думки, як би викрутитись з рук тої жінчини, що другий раз наважилась помутити його життя. Мов та рослина, котру силою наважились вирвати з землі, ще послідніми, хоч і як слабими корінцями не перестає держатись всеплодющої матері, так і він не переставав держатись за сю думку: викручусь, проволочу час, збрешу, що прийду піхотою через день, через два дні, а сьогодні нізащо не поїду! Але могутча рука лихої долі таки наважилась вирвати й сей послідній, слабий корінець. Пані Трацька, строга і гнівна, як чорна хмара, стала перед Борисом випростувана, з блідим лицем і дрижачими губами.

— Пане, — сказала вона сухо. Борис прокинувся з своєї задуми, без пам'яті схопився з крісла і став перед нею. — Пане, ви поїдете з сею панею, зараз-таки, сьогодні!

Борис глядів їй в бліде, гнівом передернуте лице, не знаючи, що й казати.

— Так, пане, я бачу, що вам не хочеться їхати, але ви мусите. В моїм домі довше нема для вас місця.

— Пані, — сказав Борис спокійно і повагом, — коли й надужив вашої гостинності, то прошу дарувати, але не знаю, чим я заслужив на ваш гнів.

— Не знаєте? Я вам скажу. Ви нечесно поступили собі, мій пане!

— Я?

— Ви, ви! За мою гостинність ви зводите з ума мою дитину! Що ви собі думаєте? Хіба ж ви не маєте натілько розуму, щоб знати, що вона не для вас? А коли не знаєте сього, то я вам скажу: не робіть собі марних ілюзій!

— Але ж, пані, — хотів було щось відказати Борис, та Трацька перебила його:

— Ані слова більше! Я все знаю. Не звиняйтесь, не вибріхуйтесь, бо то вам нічого не допоможе. А, то гарно, чудесно! От які вони, патріоти та демократи! Вір їм, тули їх, а вони, як ті змії, таємно підповзають, щоб ужалити тебе в саме серце! І не бійсь, хоч демократ, а не звертає свої очі на сільських дівок, тільки он куди! Фарисеї ви, не демократи! Бога з серця викинули і думають, що всю мудрість поїли! О, як я погорджую вами! Як я ненавиджу вас! Ну, чого стоїте ту передо мною? Ідіть і збирайтеся, щоб вас ту віднині мої очі не бачили!

Борис пішов, не кажучи й слова більше, німий і нечутливий, як та машина, котру турнули і вона крутиться. Аж коли обвіяло його свіже повітря садка, обілляло ярке сонячне проміння, освіжили пахощі, зелень і шум дерев, аж тоді вернули його думи, ожила його свідомість.

"Що се таке? — думав він, стискаючи чоло долонями і бігаючи по своїй комнатці, мов звір по клітці. — Відкіля вона дізналася? Хто їй сказав? Чи вона нині тільки про все дізналася, чи, може, сама зразу всего догадувалася, а потому й бачила? Але коли знала давніше, то чому ж мовчала аж донині? А коли нині дізналась, то хто міг їй сказати?" І він почав перебирати всіх домашніх, та на нікого не міг попасти. Може, Густав? Та ні, сей коли б бачив, то відразу б накрив їх, сказав би до очей, не ховався б аж донині. На молодших паничів і думка його не спадала, бо знав, що Тоньо не такий, а Едмунд або спить до полудня, або волочиться кудись поза домом. В кінці здалось йому, що думка його найшла щасливий вихід з сеї путаниці. Може, Густя сама призналась? Характер її настільки прямий і чесний, що вона, мабуть, не знесла довше непевності і визнала матері свою любов. Ну, що ж, коли так, то не біда. Адже ж він згори знав, що мати Густина не похвалить такої любові своєї дочки, але гнів матері не лякав його. Він чув в собі силу і відвагу — проложити собі дорогу через життя і твердістю своєї волі, чесною працею і любов'ю здобути руку тої, котру полюбив, коли тільки вона покажеться того гідною. Оця догадка затим успокоїла його. "Тільки з Густею розмовитися, то все проясниться, — подумав він. — А тоді забираю свої манатки, та драпака через гори додому. А до Міхонської нізащо не поїду, нехай собі, про мене, й по стінах дереться!"

Отак роздумавши, Борис вийшов в сад, чи не зустрінеється з Густею. І справді побачив її оддалік: ішла під руку з Міхонською, бліда, як звичайно, тільки бліді, міцно зціплені уста і помутнілі, немов слізьми запливаючі очі свідчили о внутрішнім зрушенні, котре насильно старалась скривати в собі, слухаючи ненастанного щебетання та голосного сміху молодой вдови. Борис наблизився до них, надіючись як-небудь улучити хвилинку, щоб розмовитись з Густею в чотири очі.

— А, от і наш лицар! — скрикнула весело пані Міхонська, побачивши його і простягаючи руку. — А ми якраз о вас говорили. Я розказувала Густочці, як мій покійний муж перший раз побачив вас ходячого по поруччю понад височенним стрімким берегом. Ну, Густочко, глянь тепер на сього елегантного, стрійного кавалера! Хто б його подумав, що перед

якими-небудь десятима роками він босоніж витворював такі штуки, немовби спосібився на линоскока! Ха, ха, ха!

Несказанно прикро і осоружно було Борисові слухати сю мову і се оповідання, і в душі своїй він побажав пані Міхонській попастися в сій хвилі до дідьчої мами в сусіди. А пані не переставала цокотати, все звертаючись то до Густі, то до Бориса.

— Ну, що ж, пане Борисе, ви вже зібрались? Поїдемо, зараз по обіді поїдемо. О, і в думці собі не покладайте, щоб я вас швидко пустила. Батька мого пізнаєте, він вас полюбить, як сина. Бідний батько старий уже став, не привик у хаті сидіти, а ще й без товариства. От утішиться! А знаєш, Густочко, пан Борис для молодих женщин дуже небезпечний чоловік! Ого-го! Вже я знаю, що знаю! Стережись його, люба моя! Та що, я буду твоїм добрим ангелом і заберу його від тебе, щоб, борони боже, тее-то!..

І, сміючись, вона погрозила пальцем. Густя спалахнула живим рум'янцем, а Борис аж зуби зціпив від гніву та натуги, щоб не вибухнути яким нерозважним словом.

— Що ж, може для кого й небезпечний, — сказала Густя, — а для мене ні.

— Чи так? Чи така певна себе? Ну, ну, я знаю, що ти завсіди розумна панночка, але ж, моя люба, з досвіду можу тобі сказати, що бувають хвили, коли чоловік стратить владу над своїм розумом і над своєю волею, і то якраз перед лицем самої покуси.

При тих словах пані Міхонська зовсім не двозначно моргнула на Бориса. Той аж поблід і до крові пригриз уста. Густя також поблідла, завваживши те моргання і зрушення Борисове.

— Пані дарують, — сказала прудко Густя, — але, здається, мамця кличуть, я мушу йти.

І, не чекаючи відповіді, вона пурхнула в бокову доріжку і щезла в закруті.

— Прекрасна дівчина, правда, пане Борисе! — лукаво усміхаючись, сказала пані Міхонська.

— Гм, певно, гарна панночка, — з силюваним спокоєм сказав Борис.

— Що? Так холодно? "Гарна панночка"! Ех, пане Борисе, не богохульствуйте. То чудо не дівчина! Перла правдива!

— Що ж, пані, я на перлах не розуміюся, не можу знати, чи правдива, чи фальшива.

— Але я вам кажу, я! Мені можете вірити. А впрочім, знаєте, що я вам скажу! Гляньте мені прямо в очі!

— Пані іно що говорили о небезпеченстві покуси; позвольте, що я й собі візьму до серця сю пересторогу, — сказав Борис, спускаючи очі до землі.

— Ха, ха, ха! От хитрий! От хитрий! Та ні, мене не здурите, від мене не викрутитесь!

— Навіть не думав, — зовсім невинно сказав Борис.

— Ага, не думав! Знаю вас, знаю! Ну, скажіть, признайтеся: ви любите її, закохалися? Скажіть, ви знаєте, що я ваша приятелька. А може, я зможу вам допомогти чим-небудь? Ну?

— Пані, — сказав Борис, напереміну то блідіючи, то паленіючи, — хто дав вам право підходити до мене з таким питанням? Я у панства Трацьких случайний і, як бачу, зовсім навіть не пожаданий гість, а у нас нема звичаю надуживати панської гостинності!

— Досить, досить! — скрикнула пані Міхонська, голосно сміючись, — не говоріть більше, не треба! Дивний ви чоловік, пане Борисе! Думаєте, що така річ, як любов, може скритись перед очима жінчини, котра й сама колись любила, а може... може, ще й досі любить. А вважаєтесь чоловіком розумним! І замість, щоб сказати своє слово прямо, щиро і одверто, порадитись, розпитати, — ви починаєте крутити, виверчуватись, граєте роль обуреного і плетете нісенітниці! Ні, встид вам, пане, встид!

— Ви, пані, живучи ту в горах між ворожками та ворожбитами, мабуть, і самі на ворожку подалися, — сказав з гіркою іронією Борис. — Але скажу вам по правді, що в данім разі не завидую вашій мудрості.

— Що? Значить, ви не любите її? — скрикнула пані Міхонська, впиваючи свої блискучі очі в Борисове лице.

— Я не маю права ображати панну Густю ні в очі, ні поза очі, значить, не маю права говорити на ваше питання ані так, ані ні. Одно й друге було б образою.

— Тере-фере! Бог зна, що ви говорите — образою! Ну, але скажіть по щирості: адже ж я бачу, що ви нерадо відси вибираєтесь, хоч пані Трацька, очевидно, в одній хвилі рада б вас позбутися.

— Я й сам думав сими днями вибратися. Але позвольте, пані, перепросити вас. Коли маю сьогодні вибратись, то мушу ще дещо поскладати і попорядкувати у себе.

— Добре, добре, ідіть, — сказала пані Міхонська. — А о тім інтереснім предметі, що отсе почали, ми ще поговоримо. Вже ви моїх рук не уйдете,

вже я вас візьму на такий строгий екзамен, строжший, ніж усі ваші ригорози!

І пані погрозила Борисові пальцем. Той розкланявся і пішов до своєї офіцини. Його тягла туди могутча сила. В одній хвилині, коли розмовляв з Міхонською, йому здалось, що з-поза корчів, що отінювали вхід до офіцини, мигнула чорна сукня і золотиста коса Густі. Він спішив, дух в собі запираючи, надіючись тут зустрінути її.

— Іди, йди! — сказала вслід за ним пані Міхонська, лукаво всміхаючись. — Мене ти не здуриш! Знаю я добре, що тобі подобалась ся порцелянова лялька! Боже мій, і де то у тих мужчин очі! Що за густ! Як може таке сотворіння подобатись! А я вам пересолю тоту любов. Добре, що глупа стара мені звірилась, а то обоє такі невинні міни роблять, що я б від першого разу й не догадалась нічого. Ну, але тепер я їм досолила! І словами, і очима насипала між них такого приску, що, певно, їм відхочеться ще раз зближуватись до себе. А ще й стара по моїй стороні. Як вона мене просила — взяти Бориса з собою, немов не знати яку їй ласку зроблю! А я на такий празник і скоком. А хлопець нічого собі, простенький, як і тоді був, тільки виріс, змужнів. Нічого, попробую вибити йому з голови отсю ляльку, а там уже я не я буду, коли не здужаю здобути його для себе. Доктор медицини, за пару літ буде мав свій власний хліб, значить... Значить, під кожним зглядом славна штука. А що хлопович — ет! Пусте! Нехай старі діти вроді Трацької того лякаються. Мене тим не налякають!

Отак думала та міркувала пані Міхонська, звільна ступаючи стежкою та прямуючи до ганку. Тут здибала її пані Трацька, і обі серед живої розмови пішли оглядати панине жіноче господарство: карафіоли та калярепу на грядках, індичата на подвір'ї, каченята на ставку, а там і в поле вийшли капусту обзирати.

А Борис, увійшовши в свою комнатку, застав в ній Густю, оперту ліктями на столик, з лицем, закритим долонями. Крізь пальці на стіл капали рясні сльози.

— Пані, — сказав він, стиха наближуючись до неї.

Вона піднесла голову і зирнула на нього; сльози ще дужче полились з її очей.

— А, так ти їдеш до неї, до тої... тої безвстидниці! — скрикнула вона.

— Густочко! — скрикнув Борис, кидаючись до неї і хапаючи її за руку.

— Проч, проч від мене, негідний! — скрикнула Густя, вихапуючи від нього свою руку. — Ти не любив мене і не любиш! Ти грав зо мною комедію, дурив мене, а думав о іншій, о тій... негідній!

— Пані! Густю! Богом клянусь, що се неправда! — в смертельній тривозі скрикнув Борис. — Ніколи на світі, одним поглядом, одним спогадом не дурив я тебе, не фальшивив перед тобою!

— Не клянись, бо я знаю! Коли б ти не любив її, то ти б на перше її слово не покидав мене, не таскався до неї!

— Доле моя! Не рви мого серця, Густю! Хіба ж я охотно їду до неї! Адже ж твоя мати силою проганяє мене з дому!

— То що з того? То йди до свого батька, але не до неї!

— Я ж так і думаю, Густочко! Ненависна вона мені гірш пекла! Ох, коли б ти знала, як... як я її ненавижду!

— Ненавидиш? А то за що? Значить, між вами були якісь ближчі зносини? Ти її любив, вона відопхнула, зрадила тебе? А? Он як? Бо за що ж би ненавидів? Чоловіка, рівнодушного мені, я не стану ненавидіти. Значиться, я не помилилась. А ти так присягався мені, що нікого, нікого, опріч мене, не любиш і не любив ніколи! Комедіанте, комедіанте! І вірити

твоїм словам, твоїм присягам! Ну, що ж, їдь з нею! їдь, куди наважився! Я не бороню!

І, важко дишучи, ціла спаленіла, вона відвернула своє лице від Бориса, що стояв на місці, мов громом прибитий.

— Боже мій! — скрикнув він вкінці, ламаючи руки, — невже ж усе ту, в тій нещасній хаті, сприяглось, щоб погубити мене, щоб убити мене в моїх власних очах, зробити з мене підлого і безчесного чоловіка за те тільки, що я щиро любив? І ви, ви, пані, можете так до мене говорити, так о мені думати? Про найтяжчого мого ворога я не думаю нічого злого, доки не переконаюся. Невже ж я такий ваш ворог, що ви й вислухати мене не хочете?

— Ну, говоріть, говоріть, що маєте сказати, — холодно, не обертаючись, сказала Густя.

— Я скажу вам, для чого я ненавиджу сю паню.

— Ну, для чого?

— З двох причин. Раз для того, бо вона була причиною смерті свого мужа, котрого я любив і шанував, як батька, котрому більше завдячую, ніж батькові. А по-друге, для того, що вона нині убиває і нищить одинокі найкраще щастя мого життя. Мало вам сего?

— Не мало, коли тільки се правда. Ви кажете: була причиною смерті свого мужа. Яким способом?

Борис зупинився і поблід.

— Пані, звільніть мене від оповідання, котре...

— Яким способом? — холодно, різко повторила Густя.

— Пані, доле моя, вірте мені, лиш крихіточку вірте. Я вам сього не можу сказати, в тій хвилі не можу, але за те ви не повинні осуджувати мене.

— О, певно, що ні, бо ви самі себе осуджуєте! Не говоріть, не говоріть, не треба!

Борис в німім одчаї глядів на неї довгу хвилю. Стояла випрямлена, з лицем блідим, відверненим від нього, холодна і невмолима, немов не та сама, котра вчора ще таяла, пестилась в його обіймах. Жаль лютий здавив його серце. Він відійшов в куток, сів на стільчику, опершись ліктями на коліна і, схиливши лице в долоні, тихо, тяжко заривав. Густя здригнула, почувши його хлипання, бистро зирнула на сльози, що капали з його очей на долівку, і знов відвернулася. Довго тяглась болюча тиша, переривана тільки насилу здавлюваним хлипанням Бориса та плюскотом грубих сліз, капаючих на поміст. Вкінці Густя не видержала. Стиха підійшла до нього і поклала йому руку на плече.

— Борисе, — сказала вона м'яко, — чого ти плачеш?

Борис підвів голову і обтер сльози. Його лице було бліде, але спокійне.

— Плачу за своїм сном золотим, за своїми ілюзіями, з котрими я був такий щасливий.

— За якими ілюзіями?

— Вибачайте, пані. Були хвилі, коли мені здавалось, що ви мене любите. Се були ілюзії. Тільки тепер я переконався, що ви не любили мене, не могли любити. Що ж, се не ваша вина, а тільки моє нещастя. Я вдячний вам навіть за ті ілюзії, котрі хоч кілька день ущаслилювали

мене. Тепер вони нараз розвіялись, троха занагло, через те й серце болить, і сльози ллються. Вибачайте, пані!

— Борисе! Мій дорогий, милий, єдиний! Невже ж ти й справді думаєш, що я не любила тебе, не люблю над життя, над свою душу? Ні, се не може бути, ти не можеш бути такий злий, такий несправедливий!

І Густя, ридаючи, кинулась в обняття Борисові, обливаючи його лице слізьми, покриваючи поцілуями. І все минулося для нього, все щезло, мов і не було: і біль, і жаль, і розлука. Вона любить його! Марні всі перешкоди, інтриги і злість,— ніякої боротьби він не налякається, коли вона його любить.

— Густочко, серце моє, ангеле мій! — шептав він, цілуючи її руки, очі, уста,— не плач, я тобі вірю, я тебе люблю! Тебе одну і нікого більш! Клянусь тобі всім, що найдорожче для чоловіка. Не вір сплетням, ні обмовам! Не повіриш?

— Ні, ні!

— Так ти любиш мене? Любитимеш і далше? Не забудеш?

— Ні, ні.

— І будеш моєю?

— Милий мій, не говори об сім!

— Як то не говорити? Адже ж нині ми розлучаємось, я йду додому. Так треба ж нам знати, що діяти на будуще. Скажи, зіронько моя, будеш моєю?

— Ні.

— Ні? Як то ні? Значить, не любиш?

— Борисе, милий, не допитуйся о те. Хіба мало тобі моєї любові? Мало тобі поцілуїв? Що забігати в будуще?

— Але ж, Густочко, те будуще розпочнеться для нас за годину, то як же нам розставатись?

— Розстанемось, як і зійшлись.

— Що, що ти кажеш? Невже ж се можливо? Адже ж між тим днем і нинішнім ціла вічність, ціле наше щастя.

— Ну, і досить з нас. Вдоволяймося тим, що пережили.

— Густю! — скрикнув Борис. — Невже ж се любов так говорить? Ні, я не повірю, се не може бути! Скажи, голубочко, скажи, що будеш ждати на мене, що не забудеш мене, що будеш моєю!

— Ні, Борисе! Ні твоєю, ні нічиєю не буду! Не муч мене допитуванням! Не налягай на мене, щоб я змінила свою постанову!

— Але ж то не може бути! — скрикнув Борис. — Для чого ж так! Коли ти вважала мене гідним твого серця, то чом же я негідний твоєї руки?

— Дарма, друже мій! Навіть не пробуй змінити те, чого змінити не можна.

— Але ж я не розумію нічого! Чому не можна? Що се значиться? Скажи, Густочко, не муч мене!

— Милий мій,— сказала Густя, обвиваючи руками його шию і притуляючи його лице до свого,— не гнівайся на мене за те, чого я не

можу тобі сказати, ані вияснити! Розстаньмось добрими приятелями. Хто знає, чи не послідній раз нам судилось тепер отак при собі сидіти! Ти ж усе говорив, що се все тобі видається сном. А воно й справді так було. Згадуй мене, як сонний привид, от і все, що я тобі можу сказати на прощання.

Борис з крайнім зачудуванням слухав тих слів. В голові йому мутилося, найсуперечніші чуття метались в серці. Він встав і випрямивсь перед Густею, глянув їй сміло і одверто в очі і сказав:

— Ні, пані, сього не буде! Ви помилились в виборі! Думали найти куколку, побавитись нею і кинути, але найшли чоловіка з серцем, а ще до того русина. Ні, пані! Я не куколка! Коли полюблю, так уже цілим серцем, а гратись любовою не вмю. Може бути, що у вас така мода і що ви не бачите в тім нічого злого, нічого неморального, — але я не з того круга. О, тепер я розумію вас. Нікому б був сього не повірив, але своїй власній шкірі мушу.

— Борисе! — благала Густя. — Ти оп'ять пересаджуєш, прибільшуєш і мучиш себе і мене тим, що мені й не снилося.

— Так? Ну, а скажіть мені, пані, відки дізналася ваша мати про нашу любов? Чень же від вас самих?

— Від мене? — повторила Густя, затремтівши. — Ні, Борисе, не від мене.

— А від кого ж? Може, Густав підглянув?

— Ні.

— Може, Едмунд? Або тато?

— Ні.

— Ну, так хто ж міг їй розказати? Хіба Тоньо?

— Т... так, Тоньо, — неспокійно якось шепнула Густя.

— Га, то я тепер зовсім нічого не розумію.

В тій хвилі з подвір'я дався чути голос пані Трацької. — Густю! Густю!

— Мамця кличуть! — скрикнула Густя. — Бувай здоров, Борисе! А слухай, сли мене любиш, не їдь до тої... Міхонської.

— Що ж мені з того, чи я тебе люблю чи ні? І що тобі з того? — сумно сказав Борис.

Густя всміхнулась, кріпко поцілувала його і шепнула:— Дурний, дурний та недогадливий! — ще раз усміхнулася і вибігла з комнати.

— Прощай, милий мій! — шепнула вже з-за дверей І зeszла, тільки сукня її зашуршала.

— От тут і розумій її, будь мудрий! — сказав сам до себе Борис і почав ходити по комнаті. Довго ходив він, важучи і сюди й туди Густині слова, і нічого не міг зрозуміти. Її відказ, що не буде його жінкою, такий упертий та безпричинний відказ, лютив і дразнив його, але зате послідні слова блимали в тій пітьмі, мов промінчик надії. І, хапаючись за той промінчик, Борис рішив до крайньої можності тривати на своїм становищі, ждати і не покидати думки про Густю, а вже нізащо не їхати до Міхонської. Він прочував, що коли поїде туди, то міст між ним і Густею раз назавсіді буде зірваний.

Втім, в сінцях почулися кроки, застукано до його дверей, і ввійшов Тоньо, котрий тільки що вернувся з купелі.

— Що тут у вас сталося? — спитав він, не вітаючись з Борисом. — Ти від'їжджаєш?

— Чи від'їжджаю, чи відходжу, а все-таки нам треба сьогодні розстатися.

— А то чому?

— Видно, що так якось випало... Але що там о тім говорити? Ми ще побачимось з тобою. Як буду їхати до Відня, то перед тим заїду на пару день до Львова, відвідаю тебе. Але от що, брате. Будь ласкав, скажи мені, ти знаєш, що я люблю твою сестру?

— Ти? Мою сестру? — Тоньо витріщив очі, а далі запитав: — Ну, а вона тебе любить?

— Авжеж, любить. Так ти знаєш о тім?

Але замість відповіді Тоньо напруго кинувся Борисові на шию і почав щосили стискати та цілувати його.

— Епаміондо! Братику! Ох, як се гарно! От сего я давно бажав, скоро тільки пізнав тебе! Отському б, думаю, пізнатись з моєю Густею, вони б певно полюбились. Аж воно і справді так сталося! Братику, який я щасливий! Але чому ж ти мені того швидше не казав? Та й Густочка яка хитра! Ходить собі, мов нічого й не знає! Борисе мій, так тепер, значить...

— Але стій, хлопче, стій, не радуйся передчасно! — уговкував його Борис.

— Передчасно? Або хіба що?

— Питаюся тебе ще раз: ти знав о тім вчасніше?

— О чім? О вашій любові?

— Еге.

— Ані словечка. От тільки тепер від тебе перший раз чую.

— Значить, не ти розповів о тім мамі?

— Мамі? То вже й мама о тім знає? Ов, то погано! Мама тебе не любить.

— Не ти розповів?

— Борисе! Як ти можеш думати, що я б таку річ без твого дозволу мамі розповідав?

— Не ти розповів! Говори по совісті, прямо! — налягав Борис.

— Але ж по совісті кажу тобі, братику: ані знав о тім, ані розповідав що-небудь!

Борис мов підкошений упав на крісло. Промінчик надії загас. Йому здавалось, що в серце його вбито ніж. Вона збрехала! Вона не хотіла, боялася сказати правду! Вона почувається в чімось винною і старалась затулити йому очі своїми слізьми та поцілуями! Вона грала комедію! Мов чорні блискавиці, шибали ті гадки по Борисовій голові, і він думав, що та голова трісне у нього від їх напору. Довго сидів він, приголомшений сим посліднім відкриттям. Тоньо німо глядів на нього, а вкінці, рушивши раменами, вийшов. Вкінці дика, непогамована злість взяла верх. Він готов би був в тій хвилі підняти руку на неї.

— Комедіанти! комедіанти! — скрикнув він. — І якраз тоді, коли плачуть, просять, обурюються — найліпше комедію грають. А я, дурний,

вірив і прийняв розпалений вугіль за щире золото. От і попівся, і здобув те, на що заслужив! "Коли мене любиш, не їдь до тої..." А сама комедію грає, а мене в'яже! Ні, наперекір тобі поїду. Щоб ти знала, що не дбаю о тебе! Та й чого мені дбати... "Люблю тебе, але твоєю не буду". Спасибі за ласку! А чому не будеш? Встидалась сказати — бо хлоп! О, знаю я вас! Погратися любовою хлопського сина на те вас стає, але поділити з ним життя і труд — "не налягай на мене"! Отже, стій! Поступлю з тобою так, як ти того стоїш. Поїду до Міхонської, в очах твоїх поїду! Бо й справді, коли порівняти тебе з нею, то ще хто знає, котра ліпша,— чи та, що грає комедію високої моральності, а робить собі забавку з серця людського, чи тамта, що, не маючи серця, ні думки, прямо на видуку носить те, що криє всередині — моральну ніщочість і гниль!

— Прошу пана, вже повіз готовий! Пані просять, щоб пан ішли сідати,
— сказав візник Міхонської, показуючися в підхилених дверях.

— Іду, — сказав твердо Борис. — Візьми отсей пакуночок.

І вони вийшли з офіцини, Борис попереду, а візник з пакунком за ним. На ганку стояли пані Міхонська, пан Трацький, пані Трацька і Густав. Коротко, холодно попрощався з ними Борис, одному тільки старому Трацькому щиро стиснувши руку. Затим подав рама пані Міхонській, котра з кокетливим, тріумфуючим усміхом оперлась на нім. Отак пішли обоє на подвір'я і сіли до відкритого легкого повозу. Борис оглянувся. Панство Трацькі стояли на ганку, а в вікні їдальні з-поза квіток виднілось тоненьке делікатне личко Густі, бліде-бліде, як труп. Коли повіз рушив і виїхав уже за браму, понад ті ж квітки піднеслась дрібна біла ручка і кивнула Борисові — чи прощанням, чи грізбою, чи жалем глибоким?..

ІХ

— Яка я щаслива, пане Борисе! Яка я щаслива, то й сказати вам не можу. Де ж таки, і не думала, їдучи сюди, що такого дорогого гостя

дістану. Або краще б сказати: зловлю, бо ви виховзувались мені з рук, як пискор.

Ну, та й причарувала ж вас ота бліда лялечка, нічого сказати!

Отак щебетала пані Міхонська, розсівшись вигідно і опершись плечима о м'яку спинку повоза. Її очі так і грали палким, пожадливым огнем, так і впивались в Борисове лице.

Борис сидів сумний, задуманий. Бліде личко Густі, її прудко, мовби судорожно, понад цвіти простягнута рука раз у раз мерещились перед його очима; коло них снувалися всі його думи, мов метелики коло цвіту. Що значив увесь отой сон, одинокий, чудовий, любовний сон його? Що таке ота Густя? Чи справді се шляхцянка і нічого більше? Чи справді вона хотіла тільки погратись серцем хлопського сина, його пестощами заспокоїти жагу своєї крові, покористуватись ним як забавочкою, а по хвилі кинути, ногами потоптати? Чи справді вона, цілючи його уста, погорджувала його родом? Борис мимоволі стискав зуби при такій спогадці, боявсь, щоб гнів його не розсадив грудей, не виливсь цілим потоком проклять, на радість тій ненависній, що сиділа тут обіч нього, гладка і м'яка, мов кітка, що чатує на кожний рух зовленої миші. То знов чуття його раптом змінювались. Немов ключ чистої, свіжої води з-під намулу, так зо дна збентеженої душі піднімалась могутча, непоборима любов. Пригадувались всі симпатичні прикмети Густі, її простота в одежі, її привітливість, її щирі речі, її сильна воля і розвитий розум, і гнів Борисів щезав, наче хмара, розвіяна вітром. — Ні, вона не може бути зіпсута, вона щира, добра, сердечна, вона стоїть любові! — твердив Борис, надарма оглядаючись з повоза, чи не побачить тихого дворика Трацьких. Дворик навіки щез перед його очима за крутою горою.

— Ну, що ж ви сумуєте? — знов заговорила Міхонська, кладучи йому руку на плече. — Оглядаєтесь, чи не побачите її? Ха, ха, ха! Покиньте ви думати о ній, не стоїть вона того!

— Пані! — скрикнув Борис, мов ужалений. — Хоч я ще не в вашім домі, але все-таки вже ваш гість. Я прошу вас о одно: не згадувати о ніякій "ній"!

— Ну, ну, ну, ви зараз і розгнівались! Не знала я, що ви такі острі, — впрочім, нічого злого про неї не казала. А коли кажете, щоб не згадувати, то я й не буду згадувати. Хіба ж то у нас не знайдеться і без неї о чім говорити? Правда? Тільки ж, бійтеся бога, не будьте ви такі нудні! Знаєте, гірш усього на світі я не люблю, коли молодий, здоровий, гарний чоловік отак нудить та марудить. Адже ж вам життя всміхається, світ перед вами одвертий, дорога рівна! Боже мій! Якби то я була мужчиною. То я сама б не знала, яку найвищу, найкращу мету собі обібрати для здобування.

— Що ж, пані, а хіба і в женщин нема сил і охоти? А мета і для них знайдеться. Здобуйте!

— А ви що думаєте, що я так і сиджу на місці, так і закладую руки? Правда, троха тут у нас не рівні шанси, а надто ще в мене і крила приборкані. Що я? Вдова. Хоч і молода ще, ледве двадцятий рік пішов, то все-таки вдова, баба. А й то не закладаю рук за пояс і певно доложу всяких сил, щоб здобути собі те, чого мені бажається.

При тих словах вона всміхнулася, показавши притім два ряди сніжно-білих, як перли, зубів і зовсім не двозначно вперла в Бориса очі. Але той сидів похилений, то й не бачив сього, тільки похитав головою і сказав:

— Що ж, прошу пані, є двоякі метали: тягучі і крухі. Так само є й двоякі натури. Одні обдаровані таким запасом живучої сили, що ніяка завірюха не зломить, хоч і додолу зігне, а другі, хоч і тверді, але раз притиснені ламаються назавсіди, прискають на штуки. Отак і моя натура до тих твердих, а крухих належить.

— Е, видумали ви, пане доктор, видумали! — весело махнула рукою пані Міхонська поперед самим його лицем. — Всі люди однакові, ніхто не з жодного металу, а всі з крові і кості. А я, за вашим докторським дозволом, так думаю, що доки в чоловіці є краплина живої, здорової крові, доти та кров не перестане озиватися. От що!

Вони їхали пречудною околицею, але зате препоганою дорогою, горі Стриєм. Дорога була нерівна, камениста, йшла то стрімко вгору, то знов вниз, мов з печі, в потічки та переярки. Пані Міхонська, мабуть, втомилася розмовою й затихла. Мовчав і Борис, розглядаючи околицю. З обох боків вузької долини настовбурчились дві височенні гори, вкриті аж до самого низу темними смерековими борами. Сонце вже клонилося до заходу, з борів де-не-де клубками піднімалась сива пара та гомонів протяжний одностайний шум, хоч вітру не було й прадуху. Стрий шумів по камінню, від нього потягало вже вечірнім холодом. Коні бігли форкаючи, візник лускав з батоба. Страшно якось, сумно, безнадійно зробилось Борисові, коли в'їхали в той бір. Так і здавалось йому, що тьма одчаю обхапує його, що він опускається в якусь темну пропасть, з котрої вже нема виходу. Десь далеко-далеко за ним миготить бліда зірка, але її проміння не може прогнати тьми, не може ogrіти його серця, втратило над ним колишню магнітну силу. І рад би він душею линути до неї, притулитись, приголубитись, та щось здержує, не пускає.

"Адже ж вона збрехала! — шепче йому розум. — Адже ж вона, очевидно, сама прогнала тебе з дому, сама донесла на тебе матері, набунтувала її, щоб викинути з хати непотрібну забавку. А коли й не сама (се було б надто вже погано!), то все-таки знала про сю інтригу, почувала себе сяк чи так до неї причасною, коли збрехала, коли силувалась скинути вину на брата! Ні, не стоїть вона моєї любові! Не стоїть вона, щоб моє дурне серце щеміло та побивалось за нею".

Але серце не слухало резонів, не переставало щеміти і боліти.

"Будь-що-будь, — надумав вкінці Борис, — зараз завтра напишу до неї, розпитаю її докладно: нехай скаже, нехай вияснить, бо сам я ні до чого дійти не можу".

На тій думці він і в спокої вкрихту. Його діяльна, реальна вдача тільки на таким ясно означенім рішинці могла в спокоїтись. А полагодивши сю пекучу справу, він свободнішим оком глядів навкруги, а поперед всього на свою сусідку, що, свіжа, рожева, в гарному дорожньому уборі, полулежачи розкинулася обіч нього, з усміхнутими устами і прижмуреними очима. Здавалось, дрімала під нерівне колисання брички, але на ділі думка її працювала: вона уклала план, як зловити в свої сіті Бориса, удержати його назавсіді при собі.

Сонце вже заходило, коли виїхали з лісу. Перед ними розглялася трохи ширша долина: тут до Стрия впадала якась лісова річка, і горі тою річкою потяглося довге, як світ, убоге, порозкидане гірське село. При самім устю річки в Стрий, у "вилах", як там кажуть, на горбику стояв старий смерековий двір з двома коминами і зеленим від моху дахом. Се був двір пана Ремби, батька пані Міхонської.

— От ми вже й дома! — весело скликнула пані, випрямившись на подушці. — Бачите, пане Борисе, отсе наша оселя! Он там, в тім двірку, ми живемо обоє з татом. Правда, чисте місце для пустельників!

— Гарне місце, — сказав Борис.

— Що, подобається вам? — радісно підхопила пані. — Як мене то тішить! Чень вас хоч місце приманить, що довше у нас забавите, коли я своєю мізерною особою не можу.

— Пані, ви несправедливі для мене і для себе, — сказав, злегка всміхаючись, Борис. — Се дві речі зовсім відмінні: краса жіноча і краса природи. Кожда в своїм роді манить і знаджує чоловіка.

— Ну, добре, добре, побачимо, чи довго-то вас та двояка краса манитиме, — сказала пані. — Але жарт набік, — природа у нас справді гарна, особливо вода чудова. Купатися можна, кілько душа забажає. В тій річці пстругів, як порогу, а ви, мабуть, риболов?

— Так, троха, хоч пстругів не вмію ловити, у нас їх нема.

— Я вас научу! Чи подумали б ви, що я — запалена охотниця до них. І способи знаю, від місцевих рибаків повивідувала. А коли вам риболовство надокучить, то можемо в ліс на гриби піти, — сього року їх у нас множество: і правдивих, і рижиків. От приємність, коли б ви знали! Ну, а коли не захочете волочитися, то й дома у нас непогано. Садок хоч невеличкий, та гарний; тата мого послухаєте, — він хоч приглухий троха, але веселий чоловік, старої дати шляхтич. А вже як зачне розповідати всякі фацеції, рецитувати стародавні вірші, то боки зривати можна. Ні, я певна, що вам у нас подобається.

Говорячи все те звільна, м'яким і ніби надтомленим голосом, пані Міхонська з-під ока поглядала пильно на Борисове лице. Вона бажала зміркувати, що він любить, до яких забав і розривок має особливу охоту, на тій підставі уложити свій план. Для того-то вона повидумувала й риболовство, і гриби, хоч сама зовсім не була ні риболовною ані охотницею дряпатись по лісах та по корчах за грибами. Але Борис ні до чого не проявляв очевидної охоти; лице його було все однакове, не то сумовите, не то безучасно-супокійне.

"Дарма, голубчику, все дарма! — думала собі пані Міхонська. — Вже я тебе підійду, вже я найду на тебе спосіб. Хоч ти й який чинися святий та божий, вже я розрушаю в твоїх жилах молоду кров, — не так ти будеш коло мене скакати!"

Вже добре було смерклося, коли заїхали під двір. Загуркотіла бричка по камінні і зупинилась перед ганком. Вибігла зо двора стара служниця і

разом куховарка і з диву роззявила беззубий рот та стала нерухомо з розпростертими навхрест руками, побачивши незнакомого панича.

— А ти, Параско, що там стала? — гукнула на неї пані. — Одуріла, чи що? Посвіти, щоб ми могли вилізти. Вилазьте, пане Борисе, а уважно, щоб там де на камінь ногу не звихнули.

Борис легко вискочив з брички.

— А тепер подайте мені руку! — сказала пані.

Борис подав їй руку. Вона взяла її, стиснула якось так украдкой, мов молоді панночки при пташку стискають тим паничам, котрі їм подобались, і затим легко, еластично скочила з брички на камінь.

— Пан дома? — запитала вона Параски.

— А де ж би, дома. Чекали, чекали на паннунцю, а далі кажуть до мене: "Е, — кажуть, — Параско, мабуть наша паннунця десь там і заночує в гостині, а мені ту годі голодувати та на ню чекати. Давай їсти, що там маєш". Іно я наклала в тарілку пирогів і взялась сметану збирати, аж і паннунця над'їхали.

— Ну, добре, добре! В сам час будемо вечеряти всі разом.

— Ба, а то, проше паннунці, хто такий? — спитала Параска, показуючи на Бориса.

— Дурна ти, стара! Хіба не бачиш, що гість?

— Гість? Ба, та такий молодий?

— Ха, ха, ха! Ба, що ж, то гість не може бути молодий?

— Або я знаю. Але я ту ще молодих не видала. А може, то?.. — І стара моргнула при тій своїй сивій мохнатій брові на "паннунцю", але та махнула на неї рукою і сказала якось прикро:

— Ну, стара! Що ти собі дозволяєш? Запанбрат зо мною хочеш, чи що? Чи бач її, вона ту буде моргати до мене! Марш до кухні і знай своє діло!

Стара завстидалась трохи і пішла, по дорозі все-таки підморгуючи та шепчучи щось без голосу зів'ялими посинілими губами.

— Ходім, пане Борисе! — сказала пані Міхонська. — Дайте мені руку, я вас проведу.

І, обережливо ступаючи по нерівно кладених плитах, обоє вийшли на ганок. Раз чи два рази пані Міхонська ступила недобре і пошпоталась на камінь, в таких разях вона дужче спиралася на Борисове рам'я, щоб не стратити рівноваги. А йдучи на ганок горі дерев'яними стародавніми сходами, вона ще раз ступила фальшиво і справді стратила рівновагу. Ахнула, захиталася і цілою верхньою частию тіла налягла на Борисове плече. Її лице прихилилося близесенько до Борисового, її капелюх скинув у нього крисатий капелюх з голови, а її повні круглі груди міцно притислись до Борисового боку. Вона почула, як під тим дотиком у Бориса по цілій тілі перейшла легка судорога, і нічого не сказала, тільки всміхнулася.

— Ну, спасибі вам, — сказала вона, коли вийшла на ганок, — спасибі, що провели. А сильні ви! І як певно ступаєте, хоч і по незнакомім місці! Ну, але тепер я вас поведу. Прошу за мною!

В покою, що служив їдальнею, і канцелярією, і спальнею пана Ремби, стояв уже накритий круглий стіл. Посеред стола стояла лампа. До стола приставлені були два крісла. На комоді стояла купа тарелів, а перед паном Рембою фляшка якоїсь червоної горілки і порожня чарка. Пан

Ремба сидів на кріслі, очевидно ждучи більш на вечерю, ніж на доньку, бо плямкав обвислими губами і держав в руці вилку, хоч тарілки ще були порожні.

— Добрий вечір, татку! — скрикнула дуже голосно пані Міхонська, входячи до покою і наближаючись до батька, щоб поцілувати його в руку.
— А от я татові й гостя привезла: пан Борис Граб, медик, доктор!

Борис мовчки уклонився. Старий довгу хвилю поглядав на нього, плямкаючи губами, немов старався розсмакувати сю новину, а вкінці сказав до дочки:

— А відки?

— Від Трацьких. А родом не знаю відки.

— Від Старого Міста, — сказав Борис, намагаючись також говорити голосно, щоб і старий вчув.

— Ну, сідайте, будемо вечеряти, — сказав старий І сів. Пані Міхонська метнулась по покою і поставила для Бориса крісло праворуч себе, близесенько. Поставила й тарілки, поклала ложку, вилку і ніж, а все те так швидко, справно та легенько, мов бог зна яка обережлива молода хазяйка. Параска внесла вечерю. Старий Ремба, скоро тільки побачив полумисок на столі, забув, бачилось, про все проче на світі, крім їди, не глянув ні на кого, не зупинявся, тільки плямкав та сьорбав, та жував своїми беззубими яснами, та ковтав, протягаючи довгу тонку шию, мов індик, котрого напихають ячмінними галушками. І дочка ані крихітки не займалася батьком, немов і не сидів він обіч неї, зато припадала коло Бориса і usługувала йому, мов романтичний кавалер дамі. Сама вибирала щонайкращі кусники і клала йому на тарілку, сама налила йому склянку води, добула малинових конфітур, а притім не переставала припрошувати, та приговорювати, та присолоджувати своїми чарівними усміхами.

— Ні, пане Борисе, — сказала вона під кінець вечері, — сама не знаю, що зо мною діється. Але коли отак бачу вас в моїм домі, при моїм столі, то так якось мені здається, немов вертають мої найкращі дівочі часи і всякі золоті надії та тривоги, та бажання. Так от, немов я вибираюся на перший бал. Ви любите бувати на балах?

— Може б, і любив, коли б умів танцювати.

— Як то, не вмієте танцювати? — скрикнула пані.

— Хоч і як мені встидно, але мушу признатися, що не вмію, ви ж знаєте, пані, що я те тільки і вмію, чого навчив мене ваш покійний муж. А танців він мене не навчив.

— Що за шкода! А я думала, що ви танцюєте!

— Чим же шкода! Я думаю, що для мене воно й ліпше.

— А то чому? Адже ж лікарі говорять, що танці навіть для здоровля дуже корисні — рух...

— Так то так. Корисні, кому корисні, а для мене, може, були б і некорисні. Може б, я надто пристрасно їх полюбив, часу б багато тратив, або що. А так ліпше.

— О, о, о! Який пристрасний! — сказала пані Міхонська. — Хто б подумав, що й справді так, якби вас не знав ближче.

— Що ж, прошу пані, — не штука чоловікові бути розумним, розважливим і уміркованим, коли без сильних покус живе. А коли б моє життя пішло було іншою течією, то хто знає, який би я вийшов. І танці, по-моєму, тож свого рода покуса: при танцях всякі знакомства заводиш, кров розгрівається, ну, розуміється, і розум затемнюється. Бог з ними!

— Чи бач, який законник строгий, який камедула! — скрикнула пані.
— Ну, ну, знаємо ми вас, святих та божих! — І погрозила йому пальцем.

В тій хвилі пан Ремба, попоївши, встав, перехрестився, позіхнув і, обертаючись до доньки сказав:

— А що, пора спати?

— Пора, татку, пора! — сказала вона. — Параско, іди постели панові. Нехай татко роздягаються! А ви, пане Борисе, також уже спати хочете?

— Що ж, хотіти не дуже хочу, — сказав Борис, — але все-таки втомлений.

— Звісно, звісно! Ну, ходіть же за мною сюди, до другого покою, нехай тут татко роздягається. А я вам тим часом постелю в салоніку. Там вам добре буде — і спокійно, і не жарко, і вигідно.

І вона метнулась до комоди виймати простирадла та ковдру. Борис тим часом вийшов до другого покою, а відси на ганок. Ніч була ясна, небо повне зізд. Вода шуміла круг дому, мов клекочучий в казані кип'яток. Здалека крізь той клекіт доносилося рівне, голосне рокотання жаб. Дикий цап кричав десь в лісі жалібно, різко. В садку шелестіли розлогі яблуні. Було холодно і вогко. Борис глибоко вдихував свіже повітря, немов насилу вирвався з якоїсь душної ями. Голова його була така якась важка та притомлена, що ніяка ясна думка не вирізувалась з-під навислої сутіні. Постоявши довгенько, він стиха вернув до покою, щоб зараз же лягти спати. Ледве зробив ступінь в темнім покою, коли наткнувся на щось м'якого.

— Ах, то ви! — впівголоса скрикнула пані Міхонська, коли Борис лапнув її рукою за плече. — Боже мій, як ви мене перелякали!

— Перепрошаю, дуже перепрошаю! — лепотів змішаний Борис.

— Ну, ну, нічого, — сказала пані, сміючись. — Ну що, гарна ніч?

— Чудова!

— О; я так і думаю, що вам ту ліпше подобається, ніж у Трацьких!

— Добраніч, пані! — сказав Борис, перериваючи її балакання.

— Добраніч! Спокійної ночі! — сказала пані. — От туди, туди!

І вона відчинила перед ним двері до салони́ка, в котрі́м постелено було на помості, а на столі світилася свічка. Борис увійшов і запер двері, — хотів і замкнути, та в дверях не було ключа, ані ніякої защіпки. Роздягся, ліг, погасив свічку і зараз же заснув твердим, здоровим сном.

На другий день прокинувся досить пізно, — вже сонце геть геть було високо. Розкрив очі і почав розглядати салони́к, що служив йому за спальню. Була се невеличка комнатка, чисто вибілена, на воскованім помості. На стінах висіло кілька олійних образів в старих золочених рамах і одне доволі велике дзеркало, а також група фотографій. В однім куті стояв фортеп'я́н з купою нот, в другім круглий столик, під вікнами софка, а попід стіни і коло столика кілька крісел, вибиваних темно-червоним оксамитом. До салони́ка вели тільки одні двері, — вони якраз відчинилися. Ввійшла стара баба куховарка і внесла вичищені Борисові черевики та убрання. Побачивши, що він уже не спить, стара зупинилася над ним і дивно якось, добродушно всміхаючись, почала йому придивлятися.

— Добрий день вам, паничуню! — сказала вона.

— Добрий день, бабко! А що, може, я заспав, — час уже вставати?

— Робучі люди вже давно повставали і в поле пішли, а панам вільно й довше повчасуватися, — сказала стара, хитаючи головою.

— А наші панство вже повставали?

— Паннунця встали, а старі пан ще лежать. Але й вони зараз будуть вставати.

— Ну, добре, то й я встаю. А є ту у вас близька стежка до потоку, — я би пішов до потоку митися.

— О, а то пощо? Над потоком трава, роса. Я пану зараз мидницю принесу! Але най пан не дуже квапляться, ще час!

І стара, рушаючи губами і трясучись, потюпала за мидницею. Тим часом Борис встав і почав одягатися. Стара принесла мидницю, збан води, мило, рушник, гребінь і щітку до зубів, — все те було, очевидно, кимсь третім накладене їй до рук в порядку, щоб не розгубила по дорозі. Вона ввійшла всміхаючись і киваючи головою, поставила все на дерев'янім стільчику і стала обіч, заложивши руки за пояс.

— Ну, можете собі йти! — сказав Борис.

— Ні, паниченьку. Паннунця казали, щоб я зачекала, може, вам треба буде зілляти води на руки.

— Не треба, бабусю. А як вас маю звати?

— Параска, паничуню, Параска! То не кажете, що вам не треба води на руки лляти? Ей, може, треба? Бо я боюся йти, щоби паннунця не сварили. Бо паннунця дуже остро мені наказали доглядати вас. "Так уважай, якби то я сама була!" От як, паничуню! О, наші паннунця дуже добрі, най їх бог благословить! Тільки долі щасливої якось бог не дає. І що вже я господа милосердного благаю! Га, його свята воля!

Борис і слухав і не слухав тої бесіди. Він умився, вичесався, глянув разів кілька через вікно, відтак почав надягати камізельку. Стара все

стояла коло мидниці, оперта лівим плечем о стіну і, не зводячи з нього очей, балакала.

— А коби то пан знали, як наші паннунця паном утішились! Мій боже, як братом рідним або й ще більше! Встали нині ранісінько, розбудили мене. "Параско,— кажуть,— га, Параско". — Чого, паннунцю? — кажу я. — "А не забудь нині три отченаші змовити, щоб мене моя доля не минула". — Добре, паннунцю, — кажу я. — "І вставай снідання готувати, може, наш гість рано встане, то щоб довго не чекав". Ай-ай-ай, паниченьку, а я й забула! Таже паннунця казали вас запитатися, — може, ви голодні? Може, вам снідання сюда принести?

— Ні, не голоден, — сказав Борис. — А панство коли снідають?

— О, старий пан п'ють каву в ліжку, а встають аж потому, а паннунця...

— Параско! — почувся з другого покою голос пані Міхонської. Параска, всміхаючись, вихилила голову крізь двері.

— Вже панич встали і убралися, — сказала вона й не питана. — Я зараз, прошу паннунці, я зараз.

І вона взяла мидницю і вийшла.

— Добрий день, пане Борисе! — сказала пані, входячи до покою. Борис поклонився.

— Добрий день, пані!

— А що, як вам спалося?

— Добре, дякую пані.

— Ну, а що снилося на новім місці?

— Нічого. Я як твердо сплю, то нічого мені не сниться, а вліті звичайно через день стараюсь тільки натомитися, щоб вночі твердо спати.

— Отсе добре! Се й моє правило, — сказала пані. — Ну, але тверде спання — се тож свого роду робота і добрий апетит по собі лишає. Прошу до снідання.

І вийшла наперед, а Борис за нею. Снідання було вже заставлене зараз в сусіднім покою, з котрого скляні двері виходили на ганок. На столику, накритім білим обрусом, стояли дві склянки кави і свіжі булки.

— Сідайте, пане, сідайте ось ту на канапу, — сказала пані; сама сіла напротив нього на кріслі і принялась розділювати булки.

— А пан татко не з нами? — спитав Борис.

— О ні, татко п'є каву в ліжку, але аж пізніше, як збудиться. Старий чоловік, бачите, вночі не може спати, а над ранок як засне, то вже ми й не будимо його. А ми обоє молодші, так ми й разом собі поснідаємо.

Затим замовкла, немов надумувалась чогось. Борис мовчки пив каву.

— Ну що, підемо пройтися троха, на свіжий воздух, — сказала пані Міхонська по сніданні. — Ходіть, я вам покажу наше обійстя, наше господарство, нашу околицю, потік, все. Ходім!

— Що ж, я готов, — сказав Борис.

— Ну, то заждіть хвиличку, я зараз також буду готова!

І вибігла на пальцях через батькову спальню. Борис ходив по покою, далі вийшов на ганок. Перед ним усміхалося небо, безсмертною чистою красою блищала природа, але душа його замкнута була для тої краси, мутні очі не пропускали до нутра яркого проміння. Він думав все об однім, думав о вчорашнім, о Густі і о її поступку. Роями снували думи в його голові, туга здавлювала груди, — він чув, що мусить чимось облегшити серце, що не витримає так далше. Хоч одного промінчика надії бажалось йому, так як бажає хоч одної стебелинки той, під котрим раптом земля заломалася і котрий з ясного пахучого травника нараз провалився в темну грузьку баюру. Сердечне чуття додавало сили думкам; нараз він пригадав собі, що лишив у Тоня якусь книжку. За ту книжку він і вчепився цілою душею, — вона мала бути тою стебелинкою, що повинна не дати йому потонути. Не надумуючись довго, він добув з свого пакунка лист паперу, папір і чорнило, сів і почав писати лист.

Тихо одчинились двері, і ввійшла пані Міхонська. Вона цікаво, зависливо якось глянула на папір, по котрім писав Борис, але зараз же лице її випогодилось.

— Ви пишете? — сказала вона. — отсе добре. Я хотіла вас перепросити. Татко прокинулись, і я мушу ще хвильку побути коло них, поки поснідають. Аж тоді підемо. То ви собі пишіть тим часом.

Борис мовчки поклонився, сів і писав далше. Лице його під час писання то кров'ю наливалось, то блідло, рука дрижала так, що він час від часу переставав писати і старався впокоїтись. Скінчив і написане ще раз перебіг очима.

"Шановна пані!

"Простіть, що пишу до Вас. Ніколи б я на се не осмілюся, якби не konieczність, — вияснити одне темне для мене діло. Ви сказали мені, що Тоньо відкрив Вашій матері наші обопільні відносини, а Тоньо сказав мені, що він о них і не знав нічого. Занадто я люблю Вас, щоб мав бажати

Вам одної такої хвили, як була та, в котрій я дізнався, що Ви передо мною сказали неправду. Яка могла бути ціль сього? І яка могла бути правда, котру Ви вважали потрібним закрити такою заслоною? Отсі питання мучать мене. Правда, Ви сказали мені виразно, що моєю бути не можете, а надто ще я переступив Вашу виразну волю і поїхав сюди. Але ж, дорога пані, зважте, що вчинив я се з болю серця і наполовину з мусу. Скажіть слово, одне словечко, і я покину сей ненависний дім і прилину до Вас. Тільки не відбирайте мені всякої надії, бо тим убиваєте мене. Відповідьте мені, вясніть все, о що прошу, вкажіть дорогу, котрою можу дійти до посідання Вашої руки, а я готов все, все віддати, щоб тільки Вас здобути".

Прочитавши, зложив Борис сей листок, вложив в маленьку конверту і написав на ній "Для панни Густі". Затим сів і написав друге письмо.

"Дорогий Тоню!

Через Твої руки пересилаю листок, котрий будь ласкав доручити своїй сестрі. Ти знаєш, які наші відносини, то й порозумієш, коли я скажу Тобі, що в тім листочку — ціле моє життя, не стільки, може, фізичне, скільки моральне. Будь ласкав, зараз доручи їй се письмо і проси, щоб відповіла мені. Для знаку, що письмо дійшло до Твоїх рук, будь ласкав на всякий случай передати мені через післанця книжку, котру я у Тебе забув. Цілую тя і поздоровляю щиро — Борис".

Ледве зложив сі листки і запакував в одну, більшу конверту, коли ввійшла пані Міхонська.

— Ну, що, готові ви?

— Готов.

— Що се ви змерзли, що так дрожите?

— Я? Ні. Хіба ж я дрожу! — змішавшись, сказав Борис. Пані лукаво всміхнулася.

— Що се ви, лист якийсь написали?

— А так, лист. Бачите, я забув у Тоня Трацького свою книжку, то хотів би, щоб він мені прислав її. Чи ту до пошти далеко?

— До пошти? Дві милі. Але що вам то допоможе, — адже до Н. пошта не йде. До Н. ближче, як до пошти. Коли вам конче треба, то я можу й зараз післати візника верхи до Н.

— О, пані такі ласкаві для мене. Боюсь, щоб не надужив вашої доброти.

— О, о, о! — з комічним зачудуванням сказала пані.— А се відколи ви почали боятися? Ну, ну, адресуйте лист, я зараз скажу візникові, щоб був готов. За годину назад ту буде!

Вийшла. Борис запечатав і заадресував письмо, коли се пані ввійшла з візником, котрий, очевидно, тільки що встав від обіду, пригнавши коні додому з лісу.

— Ти, Миколо, знаєш Н-ського панича наймолодшого, того чорнявого? — запитав його Борис.

— Знаю, прошу пана. Панич Тоньо називається.

— Так, так. То будь же такий добрий, возьми се письмо, а не згуби, її віддаси йому.

— Добре, прошу пана.

— Він тобі дасть для мене книжку, то привезеш.

— А більш нічого?

— Або я знаю? Може й письмо яке напише.

— Добре, прошу пана.

Борис дав йому письмо.

— Дай сюди, — сказала пані Міхонська, бистрим нервним рухом вихапуючи письмо з Миколових рук, — бач, уже поплямив. Я тобі звину в папір і в шматину, візьмеш в ремінь, то не згубиш!

І зажерливими очима глипнула на адресу та й відвернулася до Бориса майже в тій самій секунді. — Виходьте на ганок, я зараз ту буду, тільки його виряджу, — сказала вона веселенько. Затим махнула йому рукою, держачи в пальцях письмо і почула, як внутрі зверхньої конверти шурнуло друге, менше письмо. Зціпила уста, закусила зуби, — люта заздрість здавила її серце.

— О, знаю тебе, голубчику, — прошептала вона, — не здуриш ти мене! До неї ти пишеш, а братом закриваєшся? Проклята лялька!

І шпурнула письмом на ліжку, бо була в своїм покою. Дух їй запирало. Була хвиля, коли хотіла зараз же розірвати письмо, прочитати, пошарпати на куснички, так, як пошарпала б була в тій хвилі саму Густю, коли б була мала її в руках. Але розвага взяла верх. Що з того буде, коли порве оце письмо, прочитає його? Тільки пошкодить ділу, а дізнатись нічого не дізнає. Любовні запевнення та воркотання — ну, не таке важне діло. От коли б її відповідь дістати в руки, се друга річ. Се вже свого роду документ, оружжя! І в голові пані Міхонської в одній хвилі зложився план. Бережно обвила вона письмо в папір і в шматину. Микола в короткім сердаці чекав уже в сінях.

— На, їдь до Трацьких, а не бався. Сли дістанеш відповідь, лист, то не їдь просто до двора, а поїдь з гостинця просто на толоку, там коня спутай, а сам прийди затилям до кухні, так щоб тебе сей панич не бачив, розумієш?

— Розумію, прошу пані.

— І письмо мені до рук віддаси, розумієш?

— Розумію.

— І нікому ані слова о тім! Пам'ятай. Я тобі того не забуду.

Микола поцілував паню в руку, сів охляп на коня, підстеливши тільки якусь стару сердачину, і почвалав, аж закурилось. Тим часом пані повела Бориса оглядати господарство. Ніщо там було й оглядати багато: господарство було мізерне, запущене, очевидно велось без того панського ока, котре, як каже приповідка, коня тучить. Будинки були старі і занедбані, покрівлі попрогнивали та світились прогалинами, обороти стояли ще порожні, хоч у Трацьких вони давно були навантажені сіном.

Борис не міг здержатися, щоб не висказати перед панею своїх уваг о немудрім стані її господарства.

— Правда ваша, — сумно сказала пані. — Але скажіть самі, як ту може бути інакше? Батько старий, немічний, а я — слаба жінщина, — кому ж ту догляд давати, кому вести хазяйство? Ще добре, що й так воно ведеться, що хоч яко-такі держимось на ногах.

Вийшли на поле, — і там було не ліпше. Зараз за городом посіяна була нивка пшениці — одинока на всю околицю. Земля була гарна, намулена, затишна, на відгоні, то й пшениця могла б на ній гарна бути. Та що, виорали недобре, підгноїли недобре, не спололи весною, і

пшениця вийшла ні на що не схожа: осот високими стеблами хитався повиш колосків, в'язелець та горошок цілі загони пшеничних стебел поскручували докупи і лавою повалили на землю, придушили зовсім. Жалко було дивитися на змарнований дар божий.

— І що ж я пораджу, — звинялася пані ніби на якийсь невисказаний закид Бориса. — Ту би не таких рук треба. Доки тато були молодші та жвавіші, то все йшло добре, довгів не було, ще й готовий гріш часом заваджався. А тепер минули ті часи!

— А земля ту не погана, — сказав Борис, — і пасовиська мусять бути гарні.

— О, худоба — то ту головна підпора господарства! У нас полонини обширні, пару тисяч моргів. Колись тато на них по сто волів своїх випасав. Правда, що без спілки з жидами не обходилося, та все-таки восени після ярмарку привозив не раз і дві й три тисячі чистого зиску. А тепер полонину жида у нас винаняли, а нас до спілки не кличуть, бо нікому коло того запопадати. От коли б мужчина, та молодий, та розумний, енергичний, то можна б ту жити, — ох, і як гарно жити!

Кождий раз, коли пані звертала розмову на сю тему, Борисові робилося якось душно і встидно. Він то схилявся, то відвертався; тут зілля якесь вирве, камінчик підніме та оглядає та якмога міни достроює, що нібито він або не дочуває, або не розуміє, куди вона верне. А пані все своє товче, терпливо, нічим не зраджуючись, але й не спішачи до ніякого вияснення. Недаром же вона сю ніч майже ока не зажмурила, обдумуючи, як і які тенета заставити, щоб хоч сього звіра уловити, коли ніякий кращий не трафляється. Правда, трафлялись їй женихи з околишньої шляхти, та такі, що вона воліла сидіти в оцій лісовій глуші вдовою з старим батьком на оцім мізернім господарстві, аніж іти замуж за котрого з них. Знала небога, що вийди вона за котрого з тих розпитих панків, картярів та авантурників, то й тої глуші і того мізерного господарства у неї не стане. А вона після першого чоловіка і після кількох літ, проведених в місті, чого іншого бажала. Борис, хоч хлопський

син, являвся їй далеко наручнішим, ніж околишні підпанки. Знала його й почувала для нього дещо таке, чого жінчина не швидко забуває. А що хлопський син — овва! Привик до бідності, то привик і до роботи, до пунктуальності, виробив і загартував сили, зможе краще підняти і повести господарство на її батьківщині, буде шануватися і її шануватиме. А хто хоче, нехай собі говорить — їй се байдуже, коли б тільки їй добре було.

— Ну, досить натепер того ходу, — сказала пані, — буде ще час і по обіді. Ходімо до хати, там десь татко нас дожидає.

Пан Ремба справді ходив уже по покою з люлькою в зубах, коли вони ввійшли.

— Вітаю, вітаю! — скрикнув він, простягаючи Борисові свою суху, як скіпа, і жовту, як пергамент, руку. Борис стиснув її, — вона була холодна, мов рука трупа.

— А що? Як ночували? — питав далі пан Ремба, взявши Бориса за підруку і спираючись на його рам'я, як дама. — Даруйте, що труджу, — кричав він, — але бачите, старий я став, ноги не статкують, то треба молодшої підпори шукати! Хе, хе, хе! Та й жилося замолоду, жилось-таки! О, не то ту було, що тепер! Не той світ був, не ті порядки! Хе, хе, хе! Вам, молодим людям, і думою не здумати, як ми жили. Я як мав сімнадцять літ, то батько для мене щорік по троє нових дівчат держав. Бувало з цілого села скличуть дівчат, поставлять в ряд на подвір'ї, а батько до мене: "Іди, синку, вибери собі, котрі тобі до вподоби будуть". Хе, хе, хе! А нині що! Хлопець двадцять літ, а ще ні один не знає, як і взятися до дівчини! Що такий світ варт!

Пані Міхонська щось там попрятувала в сусіднім покою, не слухала тої бесіди. А старий Ремба, міцно надавивши своїми кістками Борисове рам'я, ходив з ним по покою, совав ногами і говорив, і говорив, а все таке, що Борисові аж огидно було слухати.

— Хе, хе, хе! Я вже певно не пожалуюсь перед богом! Жив я, синку, жив досита. Знаєте, я вже в десятих році життя всі ті штуки знав, а як був у школах — до четвертого гімназійного дійшов, та й покинув, — то для цілого класу учителем був по жіночій часті. Хе, хе, хе! Рад би я видіти того учителя, котрого б так хлопці слухали, як мене! І що ми доказували! У мене все те є позаписуване, я вам прочитаю потому. У нас була організована ціла кумпанія, спілка така, на дівчат. Ми на лови ходили поза місто. Було, було всяко! А я все провідником був. І доки я був, то все було добре, ніколи нас не спіймали. А як мене не стало, то тамті дурні зараз попалися. Двадцять хлопців відразу вигнали з гімназії! Хе, хе, хе!

Борис слухав сього балакання і вився, мов на муках. Голос старого Ремби, хриплий і натужений, різав його слух, а слова шпигали його в серце, збуджували і біль, і обридження. Йому здавалось, що до боку його причепився якийсь поганий слизняк, поліп, холодний та ціпкий, що висисає нечутно теплу кров з його тіла, а натомість всочує йому якусь клейку, огидну отруту до серця. А Ремба не переставав балакати. Немногі щиро людські чуття, які, може, і були в його душі, давно розгубилися по манівцях життя, застигли і заплили холодною слиззю. В тім висохлім немічнім тілі тліла вже тільки одна іскра звірячого життя, а душа, заскорузла відмалку в свинстві, тільки тим одним свинством і жила тепер, пересипалась та забавлялась, мов дитина попелом. Все проче щезло для нього, вивітріло з його пам'яті. Безпомічність старих літ і самота ще тільки скріпили в нім той нахил. По смерті жінки, віддавши одиноку дочку заміж за бідного емігранта Міхонського, що пізнав її якось случайно на якісь забаві і взяв з дому до міста, старий Ремба остався сам в тій глуші з своїми споминами. Він задумав було списати свої спомини і замість них списав грубезний том самого свинства, котрому дав оригінальний титул: "Bigos hultajski dla pobożnych duszyczek zgotował Amber"*.

Був се збірник трохи що не всеї порнографії, яку тільки випродувала підгниваюча на пні польська шляхетська фантазія в кінці XVIII і в початках XIX віку, але було zarazом чимало й новіших польських і заграничних причинків. Починаючи від біскупів вармійського Красіцького,

а кінчачи славним комедіописателем Фредром, заступлені ту були десятки звісних і незвісних польських поетів-порнографів; твори їх віршем і прозою попереплітані були дотикаючими того самого предмету оповіданнями, анекдотами та дотепами самого Ремби і його знайомих. Була се ціла піраміда огидностей і безвстидностей, такий причинок до пізнання обичаїв і світогляду польської шляхти, якого б і найгірший її ворог не міг скомпонувати. Все тут, від першої стрічки до послідньої, було або брутально безвстидне, одверто та прямо виявляюче найнижчі, а то й противнатуральні пориви людського зіпсуття, або рафіновано змислове, цілими ракетами дотепу і фантазії пристроююче такі речі, котрі, сказані попросту, викликали одну б тільки огидливість. Весь вік свій Ремба був ворогом писання, але, коли засів до свого "Bigosu" — немов відмінився. Цілими днями сидів над величезною in folio книжицею в 1000 сторін грубого паперу, котру казав собі зшити і оправити в шкіру, — і писав, і писав. Він перебрав і попереписував туди всі шпаргали і свистки, які в нього відмолоду нагромадились, — а громадив він самі скандальні речі: пасквілі на знайомих і незнайомих дам та "віри достойні" описи їх любовних пригод, вірші, котрих автори не сміли б показати ніякій цензурі, а котрі задля того кружили в тисячних відписах поміж шляхтою і декламувались в тісніших або і в ширших "своїх" кружках.

Кождий такий документ будив в його пам'яті спомини подібних і неподібних скандальних історій, речень, анекдотів, і все те він пер в свою книжку, записував з таким пієтизмом і так старанно, мов не знати які дорогі скарби. Кожда нова карта рукопису наповняла його такою радістю, як археолога кожда викопана з старих гробовищ чашка. Коли не стало його власних матеріалів, він почав громадити їх від сусідів і знайомих, розписував листи до таких людей, з котрими від десяти літ не вів знакомства, поїхав навіть до Львова і просидів цілий місяць у бібліотеці Оссолінських, виписуючи всякі свинства з рукописних збірників кінця XVIII і початку XIX віку. Одним словом, в тім чоловіці, що весь вік прожив худобиною, нараз прокинувся інстинкт збирача і ученого, тільки інстинкт, звернений на збирання свинства. По двох чи трьох літах том був заповнений, весь записаний власноручним чистим, рівним і виразним письмом пана Ремби. Підкрутивши оздобну паузу під послідньою

стрічкою, він кинув перо, щоб не доторкнутись до нього вже до кінця життя. Послідня іскра інтересу до світу згасла: світ не міг йому дати вже нічого нового; все, що він міг йому дати, замикалося в тім грубезнім, в шкіру оправленім і на срібні клямри замкненім томищі, на котрого хребті золотими буквами витиснений був його титул. Відтепер він уже не потребував нічого збирати, тут мав усе прикупі. Відтепер се був його молитвеник, його порада і приятель. Той огидний дідок, та тілесна і духова руїна, він послідній раз молився богу, і то щиро, тоді, коли занедужав був на запалення горла, а до скінчення рукописі мав ще десять карток; тоді він молився, щоб бог допоміг йому скінчити розпочате діло.

І він виздоровів і скінчив його, і від тої пори ніколи вже не молився. Всякий його розвій зупинився, відтепер він тільки черпав з нагромадженого скарбу. Зять його помер, дочка повдовіла і вернула назад додому, господарство упадало і марніло, але його не обходило нічого, він раз у раз смакував свій "Bigos hultajski". Любив він читати з нього уступи вголос, і то чимраз голосніше в міру того, як слух його слабів і притуплювався. В таких разях він не зважав на те, що дочка або хто інший слухає його читання. Впрочім, і дочка та, вихована в домі і в атмосфері, пропахлій зіпсуттям, небагато собі з сього робила, коли була сам на сам з батьком, а втікала, коли у батька були гості. З другого боку, така вдача старого Ремби, що він все і при всіх говорив тільки об однім свинстві, відгонила від їх дому всіх батьків, у котрих були діти, а знаджувала туди тільки старих кавалерів та зопсутих до шпіку костей повітових віверів. Не диво затим, що стара Параска так здивувалась, побачивши, що до їх дому загостив молодий панич. А пані Міхонська хоч зразу боялась давати Бориса в руки своєму батькові, вкінці таки рішилась. Вона числила на те, що хоч зразу, може, йому й огидливо буде слухати батькових оповідань та відчитів, то все-таки вкінці молода кров візьме своє, розіграється, як під впливом побуджуючих крапель, а тоді її перемога буде легка.

— Хе, хе, хе! А що, правда, що пишне! — кричав старий, прочитавши з свого "Bigosu" Борисові якусь особливо огидну штуку. — Го, го, го! не

такий се майстер писав! Що ви тепер там з своєю літературою возитесь, як дурень з ступою! Велика невидальщина та ваша теперішня література. Читаєш її, ні тобі зимно, ні тепло, weder Salz noch Schmalz!* А ото література, так раз література! Прочитаєш таку штучку, то цілу ніч кров бігає по жилах, а сни які сняться! Хе, хе, хе! молодий чоловіче! Вже я в тім практик! Мене послухайте!

Борис відвернувся, йому морочилось перед очима. Він рад був вирватись, втекти, куди очі видять, але той старий труп держав його міцно за рам'я, немов прикував до себе, щоб тим певніше защебити в його чисту, здорову кров ту заразу, котрою сам просяк до шпіку кісток.

— Що то? — скрикнув старий. — Ви відвертаєтесь? Вам неприємно сего слухати? Гей, гей, молодий чоловіче! Не знаєте ви життя, ані його ціни! Що ж варто життя людське без того? Га? Адже ж і се пан біг сотворив. Та й ще знаєте, що я вам скажу. Чи є там пан-біг, і небо, і пекло, і все те проче, хе, хе, хе! — то хто ще знає. Попи говорять, і нехай собі говорять, се для хлопів потрібне, хлопи повинні вірити. Але ми, знаєте, хе, хе, хе! — ми можемо й сумніватися. Так що то я хотів сказати? Ага! Чи все те так, як попи кажуть, то бог один знає. Але що отсе все, що ту написано (і він своєю кістлявою рукою вдарив по книзі) — правдиве, і єсть на світі, і становить приємність, і розкіш, і небо, і пекло людське, се правда! Се так, сього ніхто не заперечить, а хто заперечить, той дурень!

І він з упертістю маніяка торгав Бориса за руку, щоб усю його увагу прикувати до себе. Знов почалось читання. Борис не знав, що діяти; він весь облитий був потом, немов у лазні. Стук ножів і вилок, що роздався з сусіднього покою, був для нього мов дзвін воскресний. Почувши той стук, старий Ремба відразу пустив його рам'я, замкнув книжку і встав. Параска ввійшла, щоб накривати стіл, а за нею пані Міхонська внесла ложки, вилки і ножі і почала розставляти тарілки. Старий Ремба став відразу мов не той. Здавалось, що дар слова у нього зовсім віднятий. Скоро тільки стіл був накритий, він сів на своє місце, взяв ложку до рук і з ідіотичним виразом лица впер очі у вазу з розсолом, що димилась насеред стола. Щезли порнографічні тумани, остався тільки пережовуючий звір.

Один позирк пані Міхонської на бліде Борисове лице переконав її, що перша батькова лекція випала трохи затяжка, що Борис мучиться і терпить. Тепер вона старалась залагодити те погане вражіння, посадила Бориса напротив себе, боком до батька і, не звертаючи на старого ніякої уваги, почала з молодим розмову.

— Даруйте, пане, — сказала вона, — що я мусила вас на часочок лишити. Ви, може, нудились ту? Я знаю, татко до розмови не тее...

— Противно, — сказав Борис, — я волів би був троха більше нудитися. Татко ваші надто ласкаві для мене, угостили мене всім, що мали найкращого.

Пані якось двозначно всміхнулась і замовкла. Нараз схопилася.

— Ах, даруйте! Я так занята була своїм бабським господарством, що й забула... Наш післанець тільки що вернувся.

— Ну, і що? — мало не скрикнув Борис, і рука з ложкою затремтіла і застигла в повітрі.

— Ха, ха, ха! Видно, що дуже цінна для вас ся книжка, коли аж тремтите на вість о ній. Нічого, нічого, привіз книжку, зараз вам дам. Параско, принеси-но тоту пачку, що Микола привіз!

Параска внесла пачку, обвинену газетою і перев'язану шнурком. Борис кинув на неї оком і не рушився з місця. Йому трохи відійшло від серця, і він старавсь успокоїти себе, вколисати себе надією. Не доторкаючись до пачки, він подякував пані за її доброту, що для його речі трудила післанця.

— Ну, найшли за що дякувати! — сказала пані. — Противно, я дуже рада, що могла вам зробити сю приємність.

Ледве міг Борис діждати кінця того обіду. Пачка, що тут обік нього лежала на столі, пекла його, мов залізо, і віднімала апетит. А коли повставали з-за стола, він взяв пакет і вийшов до сусіднього покою. Рука його тремтіла, коли розв'язував шнурок і розвивав газету. В газеті завинена була його книжка. Пильно розвернув він її, почав переглядати, перевертати картку за карткою, — не було нічого. Глянув під хребет оправи, і там нічого. Ще раз перетряс листочки, — нічого. Тоді руки його опали, в очах посіріло і в груді зробилось так якось дивно і слабо, немов серце битись перестало і кров безвладно випливає з нього кудись вниз. Він сів і підпер голову на долоні. Значить, вона нічого не відповіла! Вона не вважає його гідним відповіді, погорджує ним і не хоче перед ним толкуватися. Ну, що ж, воно й зовсім натурально, бо він хлопський син! Вона погралася з ним і відкинула його, як іграшку. Так йому треба, нехай би був не сунувся туди, куди не його місце! А він, дурний, засліплений, готов був навіть все принести в жертву для її очей, її лиця, її голосу! Тьфу, хіба ж вона сього стоїть? Ні, се добре, що так сталося! Він в нетямі нам'єтності готов був кинутись в пропасть, а вона зупинила його. Спасибі їй за те! Сон скінчився. Хоч і який рожевий, а все-таки се був тільки сон і нічого більше. Тепер доля штовхнула його, важко, болюче, але в добрім намірі: щоб прокинувся, щоб перестав кидати себе в жертву чужим богам, щоб пізнав свою власну гідність, власну вартість і був самим собою. Спасибі тобі, доле!

Але ці думки не впокоїли Бориса. По хвилі він зірвався і забігав по покою, мов звір у клітці. "Ні, се не може бути! — думалось йому, — се не може бути! Чи любить вона мене, чи не любить, але вона чесна дівчина. А мовчати сим разом була б підлість. Вона сього не могла зробити! Може, слуга лист загубив або забув де в ремені?" І, не надумуючись довше, він пішов до кухні.

— Миколо, — спитав він, — чи там не дали тобі для мене якого письма?

— Ні, прошу пана, — сказав Микола.

— А може, казали що?

— Нічого, прошу пана. Панич перечитали ваше письмо, пішли до покою і за годинку винесли мені тату пачку, що я привіз.

Він не допитував дальше і вийшов на подвір'я. Світ крутився перед його очима, і він ішов, сам не знаючи, куди йде.

— Що вам такого, пане Борисе? — спитала його пані Міхонська, немов случайно перестрічаючи його в садку. Вона також була чогось зрушена, лице почервоніло, груди то піднімались, то опускались живо. Та не бачив сього Борис, не до того було йому.

— Що ж би мені мало бути, — озвався він, очевидно не рад тій стрічі.

— Слухайте, пане, — сказала вона з дивним якимсь усміхом. — Вас колись в гімназії славили Епаміондою, говорили, що ви ні за що в світі не збрешете. Як би я рада хвильку поговорити з таким чоловіком, о котрім могла б знати, що він буде говорити мені о всім чисту і щирю правду!

Борис пильно глянув на неї, не розуміючи, до чого змагає сей незвичайний вступ.

— Так ви, пані, думаєте, що я змінився против давнього, що брешу?

— Що ж, негарно було б такому дорогому гостеві казати щось подібного, але коли вже на те пішло, щоб правду сказати, то так.

— І по чім же ви, пані, судите?

— По чім я суджу? Гм! Ну, то скажіть же мені по правді, як ви стоїте з панною Трацькою?

— Ніяк не стою. Пізнались, розстались, та й годі.

— Чи справді годі? Чи справді між пізнанням і розстанням нічого не було?

— Пані, — сказав уражений Борис, — ви не маєте права о те питатися. І нащо вам се знати?

— Знаю, що не маю права, — спокійно відказала пані Міхонська, — але впевняю вас, що для мене се річ троха чи не так само важна, як і для вас.

— Не розумію вас, пані, — сказав Борис. — Чим може бути для вас важним те, що я або хто другий собі думав, марив та фантазував?

— Щодо кого другого, то справді все те мені зовсім рівнодушне, але щодо вас, то ні.

— Щодо мене? Як же се так?

— Бо я вас люблю, — сказала пані Міхонська, не спускаючи з нього своїх палких очей.

— Пані, — сказав Борис, — позвольте вас попросити о одну річ.

— Що такого?

— Не згадуйте більше о тім, не повторяйте того слова! Коли б ви знали, як болюче разить воно мою душу, які важкі спомини будить в моїй тямі, то ви й самі порозуміли б, що вже одних сих споминів досить, щоб нас розділити назавсіді.

— Що ж се за спомини такі? Я нічого такого не знаю,— сказала півголосом пані Міхонська, схиляючи очі вниз.

— Не прогнівайтесь на мене, пані, — відказав Борис,— але я не можу вам сього розказати. Прошу тільки вірити мойому слову. Впрочім, ви й самі, може, догадуєтесь потроха всего.

— Нічого не догадуюсь. Що ж се такого, скажіть на милість божу, не мучте мене!

— Невже ж ви, пані, не пригадуєте собі нашої першої стрічі?

— Пригадую. Ну, і що ж з того? Хіба се така вже страшна річ?

— Ні о кім не суджу, але для мене вона була страшна. І неville ви, пані, не тямите, що в три дні опісля помер ваш муж?

— Тямлю, і знов не бачу, що в тім такого страшного.

— І неville ви не допускаєте ніякого зв'язку між одним фактом і другим?

— Що, що ви мовите?

— Нічого я не мовлю, тільки питаюсь вас!

— Зв'язку між одним фактом а другим? Який тут може бути зв'язок? Мій муж був віддавна хорий, — ну, і вмер. Мій муж не знав нічого...

— Думаєте, що не знав?

— Не міг, не міг нічого знати!

— Помиляєтесь, пані,— він все знав.

— Все знав? Се не може бути! Від кого ж міг він про се дізнатися? Хто міг йому се сказати?

— Я, пані.

— Ви? Нещасний! Так ви убили його!

— Ні, пані, правда убила його. Я не перечу, що й я ту дещо винен, але признайте; пані, що не сам.

— О, мій боже, мій боже! — ридала пані.

— Признаєте тепер, пані, що нам годі думати о любові і о всяких подібних річах, бо між нами стоїть труп вашого мужа, а мого найліпшого вчителя, мого другого батька.

Тим часом пані кинулась на лавочку під розлогою яблунею і сиділа мов зламана, заклинивши руки над головою. По лицях її котились сльози і падали на чорну вдівську сукню, котру вона носила після мужа. Борис стояв перед нею з похиленою головою, сумний, задуманий.

— О, я нещаслива, — ридала пані, ламаючи руки,— пропала моя доля! І чим я в бога винна, що дав мені кров гарячу і бажання життя? Чи ж за те, за одне те я маю марно гинути, пропадати? Борисе, милий мій, — скрикнула вона, зриваючись і хапаючи його за руки, — молю тя Христом богом, не кидай мене, не погорджуй мною! Роби зо мною, що хочеш, карай мене, як тобі подобається, тільки не кидай мене! Ох, коли б ти знав, як я тебе люблю! Ніхто тебе так не любив і не буде любити! Забудь тоту куклу, що робила собі іграшку з твого серця, — вона не стоїть одного волоска з твоєї голови! Жий зо мною! Я буду тобі вірною дружиною, буду тобі слугою, чим хочеш, тільки не відтручуй мене! Бачиш,

я жінщина і шляхтянка, а я не то що не цураюсь тебе, хлопського сина, я руки твої цілую, — не погорджуй мною!

І вона в безумній жарі притисла його руки до своїх уст і почала цілувати їх. Борис стояв, мов оголомшений, мов прибитий тим наглим вибухом довго здержуваного чуття. Він не знав, що йому діяти, і надармо силувався відняти свої руки від уст молодой вдови.

— Пані, — сказав він, — змилуйтеся, схаменіться! Ще хто побачить!

— А, що мені до того! — скрикнула вона, запаленівши ціла, — нехай бачить хто хоче! Я плюю на всіх! Я вільна і можу робити, що мені подобається. Борисе, милий мій, скажи, ти не відтручуєш мене?

— Змилуйтеся надо мною, пані, — сказав Борис. — Я ж вам іно що висказав свій погляд на наш стосунок. Що ж я можу вам більше сказати? Чи ж ви думаєте, що зв'язок наш серед таких обставин міг би бути щасливий, навіть коли б інших перешкод не було? А є ще й інші.

— Які, скажи! — ледве дух переводячи, прошептала Міхонська.

— У мене, пані, є родичі, прості селяни...

— Пусте, пусте, пусте! — замахала рукою пані Міхонська. — Спровадимо їх сюди, нехай живуть при нас. Мій батько недовго поживе, а хоч і поживе, то ви бачили самі, що він нікому води не закаламутить. Будемо жити разом, будемо робити і будемо мати!

— А по-друге, пані, що я? Недоварений студент. Таким я оставатись не хочу. Я мушу скінчити медицину, вже хоч би для того, щоб життя моє не було змарноване, щоб я на всякий случай мав о що руки зачепити.

— Хіба ж у мене вже так зовсім голо і пусто, щоб не було о що руки зачепити?

— Се у вас, пані, але не у мене. Я не хочу бути нічийм слугою, але також і нічийм тягарем. А по-друге, я хочу найти собі роботу, пожиточну й для ширшого загалу людей.

— Ну, добре, добре, і з тим я згоджуюсь. Нехай і так! Поберемось, а відтак іди собі, кінчи медицину, вчися. Я терпливо ждатиму на тебе, виждатиму тебе, як сходу сонця. О, милий мій, яка я щаслива буду!

— Стійте, пані, — сказав Борис, — я ще не скінчив. Між нами різниця роду, традицій, привичок...

— І се пусте! Що мені рід? Ніякого роду, крім батька, у мене нема, і знати я нікого не хочу. Коли тільки я в своїх чотирьох стінах буду щаслива, то з усього прочого сміюся.

— Між нами різниця народності.

— А їй ти се говорив? — зміненим, острим тоном нараз спитала пані Міхонська.

— Кому — їй?

— А тій куколці порцеляновій, пані Трацькій? Адже між тобою й нею всі ті різниці так само заходять, а, крім того, ще й та одна, що вона тебе не любить!

— Пані! — скрикнув Борис.

— А, бачиш, і Епамінонду правда вколола! Скажи, може, брешу? Може, не правда, що ти...

Вона не докінчила. Щось давило її в горлі, немов якесь важке, погане слово хотіло вирватись з її уст, і вона насилу, з крайнім напруженням волі втолочила його назад вглиб душі.

Борис з якимсь переляком глянув на неї і, не кажучи й слова більше, звільна відійшов. Вона не кликала його, сиділа на лавочці, бліда, з дрижачими губами і з похиленою вниз головою. Борис, покинувши її, у важкій нетямі пішов садком над потік, сів над самим берегом і довго-довго, не думаючи нічого, глядів на бистро пливучу чисту воду, що стиха рокотіла, б'ючись об каміння. Його очі слідили за роями дрібних зеленкуватих та золото-жовтих здерок, що плавали по воді, пхалися до берега, уганялись за комариками та частенько аж над воду підкидувалися, залюбки гуляючи в хрустальній, холодній воді. Сей ненастанний рокіт хвиль, їх одностайне мигання перед його очима якось успокоювало, вколисувало його. Він старався вловити осібну фізіономію кожної хвилі, розпізнати її серед течії тоді ще, коли вона вже опала і друга на її місці піднімалася і опадала. Вкінці йому здавалось, що й сам він не що більше, як хвиля: один момент підняв його понад бурхливе, неспокійне плесо суспільне, а зараз же слідуючий момент зіпхне його назад, вглиб того плеса, і занесе всякий слід його існування, його терпінь, праць, надій і розчарувань. І що ж значить той один момент, котрий його підніс? Се одна точка в безконечнім ряді моментів, а прецінь для нього в тій точці — все. І чи не дитяча, пуста забава — розсліджувати в тій точці якусь індивідуальну фізіономію? А прецінь у незначучім обрубі тої точки кілька ж то змагань і боротьби йде на те, щоб виробити і удержати сю індивідуальну фізіономію, все те, що люди зовуть свободою, переконанням, незалежною і розумною працею! Точко геометрична! Краплино серед потоку! І що значать ті твої змагання та болі? Та ба, самі вони нічого не значили б, якби не були впливом вищого закону, самої натури людської, якби не були конечним проявом могутчої сили, котра каже хвилям розбивати скали і запліднювати поле, котра, порушуючи точки, творить круги і світові кулі.

— Так що ж, — аж скрикнув Борис, — коли воно так, коли якась вища сила двигає і носить мною, коли я тільки пилина під її подувом, так нехай

же собі дме! Чого я буду терпіти і мучити себе і других? Не моя воля. Попливу за водою, полину за вітром. Не моя воля! Відбившись від каменя, хвиля ломиться в намулі, — от таке й моє. Там мною погорджено, прогнано мене з дому, брехнею і наругою розшарпано моє серце, так я ту спочину. Намул хоч брудний, а хліб родить, а скала хоч чиста, біла, блискуча, так зате й безплідна. Бог з нею! І чого мені ще шарпатись та кидатись? Зломлюсь у намулі. А пропаду? Овва, не я перший, не я й останній. І люди, проте, будуть сіяти й орати. Не моя воля!

Пізно вже було, сонце над гори похилилося, коли Борис вернув додому, блідий, утомлений, сумний, мов після якоїсь важкої роботи. Звільна пройшов він садок і подвір'я, мовчки вклонився господині, що стояла на подвір'ї і гляділа кудись, мабуть, за курчатами, і пішов до покою.

— Куди ви блукали? — озвалась по хвилі пані Міхонська, ввійшовши до покою. — Я вже думала, що ви де-небудь в ліс пішли і заблудили, — бо у нас о те не трудно. Ну, скажіть, де ви були?

— Над потоком сидів.

— І що ж ви робили? Може, рибу удили?

— Ні, я так сидів, власні думи гонив.

— Пане Борисе, — сказала м'яко пані Міхонська, сідаючи обіч нього на канапці і обвиваючи його шию своєю пухкою рукою, — жаль мені вас, бо бачу, що ви дуже мучитесь. Але вірте ви мені, не варт вона вашої муки, не варт одної вашої думи.

Борис мовчав, похиливши голову.

— А ви на мене не гніваєтесь? — питала вона, прихилившись до нього і заглядаючи йому в очі.

— Чи маю ж я право гніватись на вас? — понуро відказав Борис.

— Ну, то чого ж ви так неласкаво дивитесь на мене?

— Пані, — сказав Борис, — ви ж самі кажете, що у мене серце болить. А раз ви се знаєте, — хоч і не зміркую, відки ви се знаєте, — то повинні знати й те, що як у чоловіка болить, то неприродно б було йому сміятися і веселитися. Ви добрі, пані, і я вас шаную, ціню за те. Впрочім, я ваш гість. Але одне смію вас просити: дайте мені прийти до себе, отямитись. У мене тепер у голові мішається, одної думки ясно передумати не можу, а ви хочете, щоб я рішався на таке важне діло і ще й веселий був.

— Правда ваша, — сказала пані, — даруйте мою влізливість! Але тепер пора вже до підвечірку. Можна вас просити?

При столі пані Міхонська була в дивнім якімсь настрої: то сміялась з леда чого, мов дитина, то знов похиляла голову в важкій задумі; по хвилі знов зривалась, кидалась до вікна і, відщипнувши розцвівшу квітку фуксії, знов вертала до стола і гнівно кидала квітку з рук. Лице її то червоніло, мов півонія, то блідло. Далі сіла й почала розказувати батькові про якогось сусіда, що конче старається о її руку.

— Знають татко, — кричала вона щодуху, — той вусатий з здоровенною бородавкою на носі, що на мої іменини випивав по п'ять моїх черевиків вина один за другим.

— Ага, ага, той що так гарно декламує вірш про "Ojca Gaudentego"*. Знаю, знаю.

— Та нехай він скрутиться з своїми конкуррами, ха, ха, ха! І знати його не хочу! Своє село давно пропив, а тепер ледве вкрутився на секретаря до ради повітової. Нехай там каменіє без мене! Він свою першу жінку

канчуком сік, — і вмерла, бідна, від його побоїв. Та не дай мені, боже, таку долю!

І вона заплакала так само нагло і безпричинно, як уперед сміялася.

Вечоріло. Старий Ремба вийшов на ганок з люлькою в зубах і сів. Пані обернулась до Бориса, свobodно, весело, мов дитина.

— Ну, що ж тепер будемо робити? Знаєте що, ходімо рибу удити. Я ту в потоці, зараз близенько, знаю вирок,— здерок там що не міра, а хробака хапають на млі ока. У мене все готове, тільки хлопцю кажу хробаки копати. Ану, хто більше наловить. Наперед вам кажу, що мусите добре пильнувати поплавця, бо я в тім ділі майстер.

І побігла, плещучи в долоні, мов десятилітня дівчина, котру дорослі беруть з собою на забаву. Швидко все було готове. З довгими тичками на плечах і з збаночками в руках вирушили обоє садком, та через перелаз, та стежкою до потоку, йшли ще тою ж стежкою кусник понад потік, поки не дійшли до закрутини. Велика гладка каменяка спиняла прямий хід потоку. Вода билась о скалу, вигиналась в півокруг, щоб минути її, і затим журчала по камінні ще кількадесять кроків, щоб зіллятись зо Стриєм. На закруті, під скалою було обширне і широке плесо, завглибшки, може, по шию. Проте на дні видно було кожний камінчик. В тім плесі справді роїлася незлічима сила здерок. Місце було якраз гарне для того, щоб вудкою ловити рибу; коли повінь і каламутна вода, то тут ловилися й не здерки, а здорові пструги, котрих багато водилось під скалою і котрих бойки не осмілювались виловлювати задля близості панського двора. Пані дбала особливо о те, щоб їх не виловлювати в часі терла; в інших місцях в ту пору найбільше гине тої гарної та смачної риби.

— Сідайте ось ту, вище мене, так! — командувала, пані. — Буде нам обом вигідно, і не будемо собі заважати. А води в збаночок наберіть, щоб опісля часу не тратити.

— Що ж то має бути, — запитав усміхаючись Борис, — перегони які, чи що?

— А так, перегони, ха, ха, ха, перегони! Хто більше зловить, той...

— Що той? — спитав Борис.

— Ні, хто менше зловить, той мусить другому одну просьбу сповнити, і той другий, не сміє відказати.

— Яку просьбу?

— Се вже опісля покажеться. Пристаєте на такий заклад?

— Ну, а як я виграю, то чого можу в пані просити?

— Просіть, чого хочете! — з якимось особливим притиском сказала пані, аж Борисові якось ніяково стало після тих слів. Розмова перервалася. Обоє хвильку гляділи на поплавці.

— Одна! — скрикнула пані, викидаючи на берег здерку, що тріпалась на гачку. Стоячий у неї за плечима хлопець зняв рибку з гачка і кинув до збаночка. Вудка знов пірнула в воду.

— Друга! — скрикнула пані. — Гей, пане Борисе, а ви ще жадної не маєте?

— Торгають, але жадна не ловиться.

— Третя.

— От і у мене одна! — скрикнув Борис, сіпнувши вудкою. — Та хай їй цур, упала з гачка!

— Ха, ха, ха! — засміялась пані. — Четверта! А ось і п'ята! А ось і шоста. Фе, встидайтесь! Невже у вас ані одної ще нема?

— Ну, прецінь дав бог одну, — сказав Борис, викидаючи здерку.

— А у мене вже десять, — сказала по хвилі пані Міхонська.

— У мене три, — відповів Борис.

— У мене п'ятнадцять, — знов по хвилі роздався голос пані.

— У мене п'ять.

Ще з півгодини ловили, поки не смерклось. У Бориса показалось здерок десять, у пані Міхонської щось з п'ятдесят чи й ще більше.

— А що, хто виграв? — втішилася вона.

— Так і слід вам виграти, — сказав Борис.

— Ні, ні, не мені слід було виграти, а вам, — скрикнула вона, обливаючись живим рум'янцем. — На, хлопче, — сказала, живо відвертаючись, — занесеш ті риби до кухні, нехай їх Параска почистить, буде вечеря. І вудки забери!

Хлопець забрав усе і пішов додому. Пані і Борис також лагодились іти, бо вже роса падала.

— Але ж то я запорошилася! — скрикнула пані, озираючи свою сукню.
— Пане Борисе, будьте такі добрі, обтрепліть мене від пороху.

Не міг Борис не послухати тої просьби. Зразу хотів хусточкою обтріпати сукню, але до неї від сидження поприставало багато кусників

сухої глини і піску, треба було обтріпувати їх рукою. Він мусив при тій роботі кілька разів доторкатися повного, еластичного стану, то знов пухкого, мов виточеного рамена молодої жінки і за кожним дотиком до того теплого, еластичного тіла почував якусь дрож, немов таємний ток магнетичний пролітав по його нервах.

— Ну, але що ж буде з нашим закладом? — спитав він по хвилі, коли обоє поруч ішли стежкою додому.

— Що ж, я виграла,— сказала пані.

— О, я боюсь, що запросите у мене чого-небудь такого, чого я не буду міг вам дати.

— О, не бійтесь, я не така ненаситна! Мою просьбу легко вам буде сповнити.

— Що ж, коли так, то прошу, скажіть її, пані.

— А сповните?

— Сли тільки буду міг.

— Е, як так, то я й казати не буду. Ніякого сли ту нема. Скажіть прямо: сповню або не сповню. Тільки тоді скажу вам свою просьбу.

— Боюсь я, пані, так казати. Ану ж не зможу сповнити, то що тоді?

— Овва! І тоді світу кінця не буде, ані гора на вас не завалиться, а тільки я пізнаю, що ви за чоловік, що за мужчина.

Тим часом стемнювалося чимраз більше, стежка ставала чимраз вужчою. Щоб не зароситися, Борис пустив паню Міхонську передом, а

сам ішов позад неї. Дійшли до перелазу. Пані хотіла швидко через нього перескочити, та зачепилася сукнею за сучок.

— Ой, ой, ой, — скричала вона, — пане Борисе, рятуйте, відчепіть мою сукню.

Борис прискочив, щоб рятувати сукню. Пані обома ногами стояла за перелазом, а сукня її зачеплена була з другого боку і піднялась вгору. Борис не міг не запримітити її повних круглих литок в білих панчохах, тим більш, що сукня так якось туго зав'язла на сучку, що треба було кілька хвиль часу, щоб її відіп'яти.

— Ну, що ж, догадуєтесь, о що я вас хочу просити? — сказала вона, коли йшли садком.

— Ні, пані.

— Ей, та й недогадливий же ви! — сказала вона, нетерпливо махнувши рукою.

— Що ж я тому винен, пані? Я привик сам ясно говорити, то й від других того ж домагаюсь.

— Ну, так нехай вам буде, — почала вона і зап'ялась, немов не могла зважитись або не могла найти відповідного слова. Аж коли вийшли на ганок і стали на хвильку, щоб віддихнути ще раз свіжим, нічним повітрям, пані Міхонська нараз приступила до Бориса, обняла його за шию, міцно поцілувала в уста і прошептала:

— Дурнику! Того від тебе прошу, чого б властиво мужчина від жінщини просити повинен. Розумієш?

І, не ждучи відповіді, вона ще раз поцілувала його і, мов привид, шмигнула до покою.

Під час вечері була задумана, маломовна. На Бориса й очей не підводила, а більше розмовляла з батьком, кричачи йому до уха про те, як рибу ловили, або про те, кілька сьогодні скосили косарі і кілька їм заплачено. Після вечері відклонилась Борисові і пішла до кухні чи кудись там. Борис вийшов на ганок, поки Параска стелила йому. А коли стара пішла собі, лишивши лампу, він довго ще ходив по салонику з руками, заложеними на плечі. Сон його не брався. Він міркував, що йому робити. Хоч і як сильний був його біль по страті Густі і жаль на її поступування, щонайменше легкомісне, то все-таки він зовсім ясно почував відразу до тої кокетки і розпусниці, котра, очевидно, всіми способами старалась заманити його в свої сіті. Недавня постанова, щоб Густі на злість втопитись в обняттях пані Міхонської, видалась йому тепер, при спокійнішій голові, просто глупою. Се таке, як бесіда того чоловіка, що, мов, "моїй жінці на злість нехай мене б'ють!" Ні, сього не буде! Він бачить перед собою інші, вищі цілі життя і останеться їм вірний. Він не продасться в неволю за миску сочевиці!

— Значить, якнайшвидше втікати звідси! — сказав він з твердою постановою і, не думаючи навіть, що робить, упорядкував і зв'язав свій пакуночок, немов у тій самій хвилі готовився вирушити в дорогу. Скінчивши сю роботу, став і всміхнувся.

— Здається, що я спокійний, — сказав сам до себе, — а все-таки роблю полусвідомо, мов в сні! — І почав роздягатися.

Пізно вже було. Повний місяць своїм круглим лицем заглядав прямо в вікна салонику і скісною пасмугою свого сріблястого проміння освітив лице сплячого Бориса. Душно було йому, він лежав, розкидавшись на чистій білій постелі, з полуотвореними губами. Важко, нерівно дихали груди, якісь неспокійні рухи час від часу проходили по всім тілі, руки то піднімались крихітку, то знов безвладно опадали на подушку. Мабуть, недобре щось сниться йому.

Коли втім тихо-тихесенько відчиняються двері салонику, і, мов привид сонний, нечутно пливе-наближається якась висока біла постать. Ввійшла

і стала при дверях, глядить на сплячого. Потім звільна нахилилась над ним, приклякла і взяла його за руку. Сплячий стрепенувся і розкрив очі. Він, очевидно, не міг відразу отямитись, ворухнувся, сів і все ще не спускав широко витріщених очей з дивної появи, котра все ще держала його за руку. Вкінці діткнувся її другою рукою, раз і другий раз, немов не міг переконатися, чи се сон, чи ява.

— Ха, ха, ха! — тихо засміялась нічна поява. — Ото лицар! Жінщина назначує йому любовне звидання, а він спить!

Борис похолов увесь, — він пізнав голос Міхонської.

— Пані, — скрикнув він приглушеним голосом, — ви що ту робите?

— А хіба ж ви забули, що я виграла заклад? Мусите сповнити мою просьбу.

— Жартуєте, пані! Яку просьбу?

— Ха, ха, ха! От невиннятко, і не знає, яку просьбу! Ну, ну, не лякайтеся, я ж вас не вкушу. А так прийшла до вас, — лягайте, чого зірвались? Побалакаємо, погріємось, та й годі.

І несподіваним, але сильним рухом руки вона торгнула покривало, котрим обгорнувся Борис, щоб і самій лягти поряд з ним. Але Борис не пустив покривала і сидів лицем до пані, опершись плечима о стіну.

— Ні, пані, — сказав він твердо, — сего не буде.

— Чого не буде?

— Того, чого вам хочеться. Я ж вам казав, яка між нами перегородка.

— Дурниця! — сказала пані. — Ми обоє живі, молоді, то що має нам мервець мішати! Дурниця, Борисе! Покинь церемонії! Боже мій, та ти повинен мені дякувати, що я така добра для тебе, а ти...

— Я вам дякую за вашу добрість, але прийняти її не можу.

— Чому?

— Бо вас не люблю.

— Так?

Вона замовкла. Гнів і досада, і розгорівшася пристрасть боролись в ній. Подразнена гордість жіноча пекла її душу. Невже се можливе? Невже сей хлопчина, молодий, повнокровний, може остоятись і тій покусі, може відіпхнути її! Їй нараз зробилося якось зимно-зимно, так що почала голосно сікти зубами. Чула, що щось підступає їй під горло, що в найближчій хвилі готова або заплакати, або кинутися на Бориса і видряпати йому очі. Зірвалась з постелі, випрямилась і з погордою глянула на Бориса.

— Так от як, не любиш мене, — сказала вона вкінці з притиском. — А як не любиш, то й знати не хочеш, так? Гарно! Що ж, силувати тебе не буду, піду собі. Тільки одне тобі скажу, голубчику. Я знаю, ти мною погорджуєш, ти вважаєш мене зопсутою, неморальною, бог зна якою грішницею. Дурень ти! А я тобі скажу, що я таки більше варта від тої... тої ляльки, що тебе, дурня, причарувала. Що я ліпша від неї! Що я моральніша від неї! Я не криюсь з своєю любовою, з своєю пристрастю, але й не роблю з неї комедії, іграшки, як вона. А вона, — знаєш, голубчику, вона погорджує тобою! Вона покоришувалась твоєю любовою, як квіткою, як новою сукнею, але тепер ти їй не потрібний, і вона кидає тебе набік, як зужите дрантя.

— Неправда! Брехня! — скрикнув Борис. — Ви не маєте права обкидати болотом тону, котра миліша мені над усе в світі. Так, знайте се. Миліша над усе в світі!

— Що ж, gratулюю, — з насміхом сказала пані, — а чи маю право обкидати її болотом, се ви найліпше самі побачите з отсього листочка. Прошу!

І вона кинула йому на постіль маленький білий пакетик і щезла.

Після сеї нічної пригоди Борис не міг вже й ока зажмурити. До самого рана він перевертався на ліжку, а скоро тільки почало світати, встав, одягся тихенько, взяв свій пакунок і вийшов на ганок. Густа мряка лежала над долиною. В дворі було ще зовсім тихо, ніхто не ворушився. Він пішов через подвір'я, в садок, а там стежкою над потік, де вчора обоє з панею Міхонською ловили рибу. Було холодно, роса бризкала з-під його ніг, але він не питав, спішив сквапно, не оглядаючись. Прийшовши над потік, визувся і перейшов його вброд. Відси вела польова стежка геть-геть поміж вівси на гору. За тою горою, як він довідався, було село, через котре йшов мурований гостинець. Тим гостинцем він надіявся за кілька днів дістатися до батьківського дому.

Сонце вже добре піднялось на небі, коли він, втомлений, задиханий, голодний, станув на вершку гори, на високій полонині. Пусто було довкола. Як тоді, в день його стрічі з Густею, густа мряка лежала внизу, закривала перед його очима всі ті місця, де він за кілька днів так багато пережив і витерпів. І бачилось йому, що й усе пережите так само тоне, розпливається в млі. На серці було якось легко, свobodно, немов і воно нараз отряслося з болючих споминів. Глянув у противний бік: внизу недалеко густою темною стіною стояв ліс, а до нього вела півперек полонини вузенька, але добре втоптана стежечка.

— Ось мені й сказівка, — сказав сам до себе Борис. — Без широких замахів, але й без блуканини, прямою, хоч і вузькою стежечкою, до цілі!

Сів на камені, щоб спочити хвилю, і аж тепер видобув з кишені той пакетик, що поночі кинула йому пані Міхонська. На конверті стояло написано одне слово: Борисові. Борис затремтів, приглянувшись почеркові того письма,— се було письмо Густі. Ах, Міхонська здурила його! Вона перехопила се письмо, вона обманом хотіла його задержати, обпутати в свої сіті! А Густя, Густя! Що вона пише йому? Невже його підозріння мали б показатися справедливими? Невже Міхонська сказала правду? Але ні, не може бути! Коли б Густя погорджувала ним, то й не відписала б йому. Але все-таки мусить же щось бути в тім письмі таке, на чім Міхонська оперла свої закиди. Він держав в руці сей кусник білого паперу, сю розпечатану конверту, і не осмілювався заглянути до її нутра. Помимо всього, що лучилось, він чув, що любить Густю так, як нікого ще не любив у житті. А се письмо мало бути твердим, неоспоримим документом, котрий може або утвердити його любов, або знівечити її до самої основи. Вкінці зважився, видобув з конверти маленький рожевий листок, розгорнув його і впився очима в дрібне чепурненьке письмо, котрим він був покритий. Ось що писала Густя:

"Шановний пане!

Ви кажете, що все, все готові віддати, щоб дійти до посідання моєї руки. Признаюсь Вам, сього я від Вас не надіялася. Коли я полюбила Вас, то я полюбила більш патріота і народовця, ніж мужчину. Тепер бачу, що Ви такої любові не стоїли. Що ви поїхали туди, се болить мене задля Вас самих, але не гніває задля переступлення моєї волі. Моя воля нікому не закон, а Вам найменше. Ви просите мене о вияснення "темного діла". Як я Вам його виясню, коли воно й для мене темне? Одно тільки скажу: хто любить, той не повинен задля яких-небудь "темних діл" допускатися нерозважних, компромітуючих кроків. Щоб Ви се зробили з якогось мусу, сьому не вірю. Знаєте, що каже Лессінг: "Kein Mensch muss müssen"*, отже, й Ви не мусили. Ви просите, щоб я не відбирала Вам надії. Невже ж я могла або думала се коли-небудь робити? Тільки ж мені здається, що Ваші надії повинні поперед всього бути звернені на осягнення високих, народних цілей, а не осідати завчасно на дрібних, особистих цілях. Що я Вашою не можу бути, се натепер моє особисте переконання, оперте на

поважних причинах, котрих тут вияснювати не буду, котрих, впрочім, з написаного досі й самі можете легко догадатись. Стискаю Вашу руку Густя".

Борис сидів і очей не відривав від того письма. Йому зробилося разом так солодко і легко, і встидно, і важко. Письмо, в котрім Міхонська бачила погорду, показалося йому таким повним ніжної любові, і доброти, і щирості. Він притулив до уст сю дорогоцінну карточку і покривав її гарячими поцілуями.

— Я не помиливсь, не помиливсь на тобі, зірко моя!— радувалось його серце. — Ти стоїш любові, і посвячення, і труду. А я, дурень, міг хоч на хвилю сумніватись о тобі! Але ні, відтепер не буду сумніватись. Відтепер єсть у мене зіронька, що не гасне і не схибляє з дороги. Я покажусь гідним тебе, досягну свою ціль! Наперед, Борисе, наперед! Тепер ти не сам на світі. Є серце, що разом з тобою б'ється до великих цілей, — не ошукай же його надій!

І він встав, сильний відзисканою надією, свіжий і смілий. Легким кроком рушив він в дорогу, ясним оком розглядався довкола. Був немов новонароджений, мов дитина, котру все радує, все бавить і займає, бо був щасливий, бо те чисте, молоде щастя наповнювало серце аж по край і переливалось з серця на цілу природу, золотило кожну травку, таємними чарами обливало кожну деревину, змінювало свист коса і цвірінькання чирика в якусь чудову мелодію. Він ішов випрямлений вниз стежкою з своїм невеличким пакунком на плечах, підняв на стежці покинену вівчарями паличку і, підпираючись нею, щез в темно-зеленій лісовій прогалині.

Пані Міхонська тої ночі, вернувшись від Бориса, також не могла заснути. Хвилева невдача її замислу зовсім не придавила її. Вона надіялась, що Густин лист доб'є Бориса і кине його в її рамена. Правда, нинішня невдача боліла її і ще дужче розпалювала її жагу, але вона мусила сказати собі, що поступила надто прудко, нахрапом, тим часом коли в таких речах час найліпший помічник.

— Та ба, — зітхала вона, — якби-то мені не так важко чекати! Якби-то я не боялася, що його у мене видруть! Коли б нині було удалось, я була б хоч через половину мала таку певність. Він чувся б зобов'язаним і не відступив би так легко! Але що ж, ще не страчене моє діло. Не вдалось тепер, то вдасться в четвер. Адже ж він не залізний,— прийде така хвиля, що й він не встоїть. — І вона почала обдумувати тисячні плани та способи, комбінувала і обчислювала найменші дрібниці з тим чисто жіночим спритом, котрий уміє давно задуманий план вивести мов якусь зовсім природну, а неждану випадковість. Аж над раном важкий, неспокійний сон склепив її повіки. Та й то здавалось їй, що спала лиш коротку хвилину, коли схопилась перелякана. їй снилось, що якась невидима рука годує її ячмінною половою, напихає їй повне горло, повні груди, душить, тамує віддих, спиняє биття серця. Вона скрикнула і схопилась на рівні ноги, хитаючись, мов п'яна. Комната крутилась перед її очима, всі предмети розпливались у червоні круглі плями. Кілька днів уже її мучили такі страшні сни, а будило страшне биття серця і прилив крові до голови. Нараз, мов наполохана якимсь невидимим страховищем, вона кинулась, як стояла, до Борисової спальні. Треба було перейти батькову спальню, що разом служила їдальнею, і середній, прихожий покій. Батько спав, розкрившись. З якимсь обридженням вона кинула оком на його голі, висхлі, мов скіпки, ноги, на його волохаті груди, що звільна, важко піднімались при віддиху. В прихожім покою було пусто, двері до салоники були підхилені. "Певно, я не зачинила, виходячи вночі відси", — мигнуло їй крізь думку. Швидко заглянула досередини — Борисова постіль була пуста. Одеревіла на місці, але зараз же голосно сказала, щоб самій собі додати відваги:

— Певно, встав і вийшов надвір.

Роздивлювалась дальше по салонику. Одежі Борисової не було, — ба, глипнула на столичок — нема й пакунка. Пані Міхонська скрикнула і впала на постелю, з котрої перед годиною встав Борис.

Ніхто не бачив, як вона встала, не чув, як вона скрикнула. А вона, впавши, не кричала більше, не кидалась, не плакала, — лежала спокійно.

Аж за добру годину збудилась стара Параска і потюпала до паннунці. Дивно їй стало, що паннунця вже не спала і вийшла кудись. Хитаючи головою і шевелячи старечими посинілими губами, Параска пошкандибала до салонику, щоб взяти Борисові чоботи вичистити.

— Мій боже,— скрикнула вона,— а паннунця що ту роблять?

Але паннунця лежала недвижна, лицем вниз. Параска взяла її за рам'я і здивувалася, — рам'я було холодне. Вона натужилася якмога, щоб обернути паннунцю горілиць, — і скрикнула з переляку. Лице паннунці було сине, як боз, очі зайшли кров'ю, уста отворені, задубілі. Послідній крик навіки примерз до них. Вона вмерла, розбита апоплексією. Старого батька й не будили. Параска скликала кілька баб з села, обмили паннунцю і нарядили по-своmu в її покою. Старий Ремба, збудившись, випив, як звичайно, в ліжку снідання, встав, одягся при помочі Параски і аж тоді, заглянувши крізь двері до покою доньки, побачив, що сталося. Він довго стояв на місці, мов остовпілий, а вкінці, всміхаючись ідіотично, підійшов до доньки, взяв її за руку і сказав:

— Ще сім раз могла замуж вийти, а вона взяла та й умерла!

* А чорт побрав би його батька! (євр.).— Ред.

* Непорядних і нечесних бунтарів і святоюрців (польськ.).— Ред.

* "Вечори під липою" (польськ.) — Ред.

* "Історичні пісні" (польськ.).— Ред.

* О ви, низькі, о ви, темні! (польськ.) — Ред.

* Зійди, Польще, зійди, ангеле, в променистім тілі (польськ.).— Ред.

* Катах з випраним від крові одягом (польськ.) — Ред.

* Людина мусить простягатися відповідно до покривала (нім.).— Ред.

* Що значить? (євр.).— Ред.

* Гультайський бігос для побожних душечок склав Амбер" (польськ.).
— Ред.

* Отця Гаудентія (польськ.).— Ред.

* Жодна людина не мусить мусити (нім.).— Ред.